

COLLOQUIUM

Grondwet: **onpartijdigheid** en
stelsel van **rechten en vrijheden**

Brussel
dinsdag **23 februari 2016**
Handelingen

Inhoudsopgave

GRONDWET: onpartijdigheid en stelsel van rechten en vrijheden	7
Verwelkoming	7
Inleiding	9
Stelsel van rechten en vrijheden op Europees niveau	13
Overzicht van de rechten die door de internationale teksten gewaarborgd zijn	13
Vrijheid van meningsuiting en religie of levensbeschouwing	17
Staat dit stelsel van rechten en vrijheden concreet bepaald in onze Grondwet?	21
Een kritische blik op de wijze waarop onze vrijheden worden genuilkorfd	21
Het neutraliteitsbeginsel door het prisma van de vrijheden: tussen herbevestiging en instrumentalisering	24
Stelsel van rechten en vrijheden en de multiculturele samenleving	29
Vrijheid, gelijkheid, multiculturaliteit	29
Ethiek en diversiteit	32
Ontmoetingspunt	36
Convergerende visies om samen te leven: een vrijzinnig humanistisch discours	36
Welk ontmoetingspunt?	40
Politiek debat	43
Besluit	57

Programma

Moderator

EDDY CAEKELBERGHS, RTBF-journalist

13.00 u. Ontvangst

13.30 u. Verwelkoming

CHRISTINE DEFRAIGNE, Voorzitster van de Senaat

13.45 u. Inleiding

FRANÇOISE TULKENS, Doctor in de rechten, voormalig rechter en vicevoorzitster van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens

STELSEL VAN RECHTEN EN VRIJHEDEN OP EUROPEES NIVEAU

14.00 u. Overzicht van de rechten die door de internationale teksten gewaarborgd zijn

JULIEN PIERET, Hoogleraar in de rechten (Université Libre de Bruxelles)

14.15 u. Vrijheid van meningsuiting en religie of levensbeschouwing

WERNER DE SAEGER, Hoogleraar in de rechten en de theologie (Université Libre de Bruxelles - Université de Mons)

STAAT DIT STELSEL VAN RECHTEN EN VRIJHEDEN CONCREET BEPAALD IN ONZE GRONDWET?

14.30 u. Een kritische blik op de wijze waarop onze vrijheden worden genuilkorfd

JOS VANDER VELPEN, Voorzitter van de Liga voor Mensenrechten

14.45 u. Het neutraliteitsbeginsel door het prisma van de vrijheden: tussen herbevestiging en instrumentalisering

JULIE RINGELHEIM, Hoogleraar in de rechten (Université Catholique de Louvain)

STELSEL VAN RECHTEN EN VRIJHEDEN EN DE MULTICULTURELE SAMENLEVING

- 15.00 u. Vrijheid, gelijkheid, multiculturaliteit**
FLORENCE CAEYMAEX, Hoogleraar in de filosofie (Université de Liège)
- 15.15 u. Ethiek en diversiteit**
JURGEN SLEMBROUCK, Moreel consulent en ethicus (Universiteit Antwerpen)
- 15.30 u. Koffiepauze**

ONTMOETINGSPUNT

- 15.45 u. Convergerende visies om samen te leven: een vrijzinnig humanistisch discours**
ETIENNE VERMEERSCH, Emeritus professor in de filosofie en de ethiek, gewezen decaan en erevicerector (Universiteit Gent)
- 16.00 u. Welk ontmoetingspunt?**
HENRI BARTHOLOMEEUSEN, Voorzitter van Centre d'Action Laïque (Centrum voor Seculiere Actie)

POLITIEK DEBAT

- 16.15 u. Debat in aanwezigheid van vertegenwoordigers van de politieke partijen, onder wie:**
BERT ANCIAUX (sp.a), RIK DAEMS (Open VLD), FRANÇOIS DESQUESNES (cdH), PHILIPPE MAHOUX (PS), STEFAAN VAN HECKE (Groen), STEVEN VANACKERE (CD&V), JEAN-PAUL WAHL (MR)

BESLUIT

- 17.15 u. FRANÇOISE TULKENS**, Doctor in de rechten, voormalig rechter en vicevoorzitster van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens
- 17.30 Slotdrink**

GRONDWET: onpartijdigheid en stelsel van rechten en vrijheden

Verwelkoming

De voorzitter (*in het Frans*). – Dames en heren, beste collega's en vrienden, ik ben heel blij en onder de indruk u hier zo talrijk in ons halfroond te zien, en ik dank u daarvoor.

Het debat dat we vandaag in de Senaat willen voeren, heeft betrekking op een van de grondslagen, de ruggengraat en het sluitstuk van onze democratische rechtsstaat. Het is bijgevolg – letterlijk – fundamenteel voor een reflectie over de wijze waarop we met elkaar willen samenleven.

Als intellectueel product van de Verlichting heeft de rechtsstaat zich kunnen ontwikkelen door afstand te doen van elke religieuze legitimering voor het staatsgezag. Daarom denk ik dat de laïciteit – in de oorspronkelijke en zuivere betekenis van het woord – een wezenlijk kenmerk is van de rechtsstaat.

Het is altijd goed te verwijzen naar teksten en definities.

(*Verder in het Nederlands*) Eerst en vooral heb ik gelezen dat Van Dale laïciteit definieert als “de volledige onttrekking van staatszaken aan de invloed van de godsdienst”. In het Nederlands is het echter meer gebruikelijk om te spreken van de scheiding van kerk en staat, een term die de wederkerigheid van het principe duidelijk maakt. De kerk blijft ook gevrijwaard van de bemoeienis van de staat.

(*Verder in het Frans*) Ook *Le Petit Robert* beklemtoont die wederkerigheid door “*laïcité*” te definiëren als “principe de séparation de la société civile et de la société religieuse, l'État n'exerçant aucun pouvoir religieux et les Églises aucun pouvoir politique”.

(*Verder in het Nederlands*) De mensenrechtelijke vertaling van het principe van de laïciteit is de godsdienstvrijheid of de vrijheid van levensbeschouwing van de burger. De staatsneutraliteit en de vrijheid van levensbeschouwing kunnen dan ook worden beschouwd als twee kanten van dezelfde medaille. De levensbeschouwelijke onpartijdigheid van de overheid heeft precies tot doel de diversiteit aan levensbeschouwingen in de samenleving mogelijk te maken en te beschermen. Geen rechtsstaat zonder pluralisme.

(*Verder in het Frans*) In onze grotendeels gesecculariseerde samenleving leek het erop dat we de grote ideologische discussies over de concrete toepassing van deze principes voorgoed achter ons hadden gelaten.

Dat dit debat weer op de voorgrond treedt, kan op verschillende manieren geïnterpreteerd worden. De sterk toegenomen aanwezigheid en zichtbaarheid van de islam in West-Europa, hebben de discussie over neutraliteit, laïciteit en religie opnieuw op de agenda geplaatst – het debat dat we zullen voeren is niet louter semantisch. Deze recente maatschappelijke evoluties hebben ons de illusie ontnomen dat er überhaupt een intellectuele consensus bestaat, om van een morele of politieke consensus nog maar te zwijgen.

De terugkeer van religie in de publieke ruimte heeft ook een essentiële vraag opnieuw actueel gemaakt: heeft ons land er baat bij de scheiding van de kerk, de kerken en de staat officieel te bevestigen? Zijn onze huidige grondwettelijke bepalingen toereikend? Zijn ze zelfs noodzakelijk? Moet België, naar het Franse voorbeeld, in de grondwet een uitdrukkelijke bepaling opnemen over de levensbeschouwelijke neutraliteit van de overheid, de laïciteit dus, of bieden de huidige grondwettelijke bepalingen genoeg bescherming?

Het neutraliteitsdebat herleeft niet enkel in het parlementaire halfroond, in de rechtszaal of in de universiteits aula, het duikt ook op in ons dagelijkse leven, bijvoorbeeld tijdens een vergadering van een oudervereniging die moet beslissen over de op het schoolfeest aan de leerlingen aangeboden hotdogs: halal, niet halal, of beide? Is een compromis mogelijk? Om hoelaat kan men wel of niet naar het zwembad gaan?

(Verder in het Nederlands) Tijdens de discussie zullen zowel de voor- als de tegenstanders van de voorgestelde beslissing zich beroepen op de hier vandaag besproken principes. Naargelang van het kamp waarin de spreker zich bevindt, wordt het voorstel dan verdedigd als een toepassing van of bestreden als een inbreuk op die principes. Zoals bij elk grondrechtenvraagstuk ligt de kern van de discussie op het snijpunt van twee vrijheden. In dit geval aan de ene kant de vrijheid om de eigen levensbeschouwing in de praktijk te kunnen brengen en aan de andere kant de vrijheid om in de publieke ruimte gevrijwaard te blijven van de regels en praktijken van een levensbeschouwing die men zelf niet belijdt. Twee vrijheden, of wellicht nauwkeuriger, zoals ik daarnet heb betoogd, de twee verschillende kanten van dezelfde onpartijdigheidsmedaille.

(Verder in het Frans) Ik ben oprecht verheugd dat wij deze namiddag onbetwiste autoriteiten ter zake aan het woord zullen horen, prominente figuren. U zult zien dat wij getracht hebben om ons panel en onze sprekers te selecteren met de grootste zorg en met oog voor evenwicht.

Zonder het gras te willen wegmaaïen voor de voeten van de gerenommeerde sprekers die vandaag het woord zullen nemen, wil ik toch even een heel recent arrest van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens vermelden. Een spreekster die vandaag voor het colloquium is ingeschreven, had dit onderwerp recent aangehaald in de commissie tijdens een debat over een resolutie met betrekking tot staatloosheid. In de zaak *Ebrahimian tegen Frankrijk* diende het Hof zich uit te spreken over de klacht van een moslima, van wie het contract als maatschappelijk assistente in een openbaar ziekenhuis niet werd verlengd, omdat ze weigerde haar hoofddoek af te nemen op het werk.

Het Hof oordeelde dat de Franse wetgeving die in de volledige openbare sector het dragen van levensbeschouwelijke symbolen verbiedt op grond van de scheiding tussen kerk en staat, verenigbaar was met de in het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens gewaarborgde godsdienstvrijheid van de verzoekster. Op grond van de neutraliteitsplicht kan de godsdienstvrijheid van de ambtenaar worden ingeperkt, met het oog op de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen, in casu patiënten die geklaagd hadden over het feit dat de vrouw een hoofddoek droeg. Indien geen verzoening mogelijk is tussen de religieuze overtuiging van de vrouw en haar plicht als ambtenaar, dan overschrijdt de staat zijn beoordelingsmarge niet door voorrang te geven aan het vereiste van een neutrale en onpartijdige overheid.

Ik zou nog andere arresten kunnen citeren waarbij het Hof een minder duidelijk standpunt heeft uitgebracht en een meer inclusievere, misschien meer afwachtende, passievere neutraliteit liet

gelden. Dit vormt de kern van ons debat van vandaag: tot waar kunnen en moeten we gaan? Als voorzitter van de assemblee weet ik dat ik afstand moet houden, geen standpunt mag innemen, niet betrokken mag raken, maar dat ligt misschien niet helemaal in mijn aard.

(Verder in het Nederlands) Als politici zullen we wél vrijheden tegen elkaar moeten afwegen en keuzes maken in onze gemeenten, in onze gemeenschapsparlementen en in deze Senaat. Ik ben dan wel voorzitter, maar ook politicus.

In de zaak-Ebrahimian stelde het Europees Hof voor de Rechten van de Mens zich terughoudend op bij de beoordeling van een diepgewortelde Franse constitutionele traditie. Elk land heeft zijn eigen traditie met betrekking tot de rol die de levensbeschouwelijke overtuigingen kunnen spelen bij de inrichting van de samenleving.

(Verder in het Frans) We moeten in België ook rekening houden met de verschillen tussen de Gemeenschappen op dat gebied. De gevoeligheden die uit die tradities voortvloeien, kunnen verklaren waarom een ambtenaar die aan een loket met het publiek in contact komt soms andere rechten en plichten heeft naargelang hij zich aan de ene of de andere kant van de taalgrens bevindt.

In de Senaat, de plaats bij uitstek voor de ontmoeting en dialoog tussen de Gemeenschappen en de Gewesten, maar ook tussen de Gemeenschappen en de Gewesten, de deelstaten en de federale staat, kunnen we, moeten we, beter dan elders, samen nadenken over de beste manier om ons gemeenschappelijk doel te bereiken: het behoud van een open, verdraagzame, pluralistische samenleving die haar burgers beschermt in hun rechten, hun vrijheden en hun vermogen om zich te emanciperen.

Dames en heren, beste vrienden, ik ben ervan overtuigd dat de standpunten die deze namiddag aan bod zullen komen, in dat opzicht van grote waarde zullen zijn en als pijlers kunnen dienen voor de debatten van de wetgever, maar ook en vooral de debatten van de grondwetgever. Het is mijn wens dat de namiddag en het woord vrij zijn. *(Applaus)*

De heer Eddy Caekelberghs *(in het Frans)*. – Mevrouw de voorzitter, ik dank u omdat u me hebt opgedragen de debatten van deze belangrijke middag te organiseren. Ik wens mij loyaal op te stellen en zal niemand sprektijd afnemen.

Ik geef het woord aan mevrouw Françoise Tulkens.

Inleiding

Mevrouw Françoise Tulkens *(in het Frans)*. – Mevrouw de voorzitter, dames en heren, beste collega's, beste vrienden, laten we recht op het doel afgaan. De titel van het colloquium "Grondwet: onpartijdigheid en stelsel van de vrijheden" lijkt me ietwat mysterieus, maar ik denk dat hij duidelijk aansluit bij het debat over de laïciteit, neutraliteit en diversiteit. Hoe kunnen we dat debat zo juist en nauwgezet mogelijk voeren, in een democratische samenleving die op het stelsel van de vrijheden gebaseerd is en die sterk aan die vrijheden gehecht is? Het is een delicaat, moeilijk, gevoelig onderwerp en het veroorzaakt sinds decennia in vele landen overvloedige discussies waaraan volgens mij geen ontkomen is. Eerst en vooral zouden het requisitoir en de verdediging heel wat meer tijd vergen dan de luttele uren waarover wij vanmiddag beschikken. Bovendien is er uiteindelijk weinig hoop dat men het eens wordt in een aangelegenheid waar conflicten en waardeoordelen onvermijdelijk zijn en waar men onmogelijk een afstandelijk, axiologisch neutraal standpunt kan innemen. Is dat verbazingwekkend wanneer die problemen niemand onverschillig

laten en aanleiding geven tot een gepassioneerd, gespannen en aanhoudend debat? Ik denk het niet: er bestaan geen tot rust gekomen democratieën, alleen ingeslapen democratieën, wat over het algemeen geen teken van goede gezondheid is. Volgens Paul Ricœur, die prachtige dingen over het recht en de rechtvaardigheid heeft geschreven, is een democratische samenleving een samenleving die erkent dat ze verdeeld is.

Ik hoop en ben ervan overtuigd dat we deze namiddag een echt wetenschappelijk debat krijgen en ook een vrije discussie, waarvan Habermas ons in zijn bekende werk *Éthique de la communication*, de noodzakelijke voorwaarden in herinnering bracht: elkeen moet elke mogelijke bewering in twijfel kunnen trekken; iedereen moet zijn standpunten, zijn verlangens en zijn behoeften kunnen uitdrukken, geen enkele spreker mag door autoritaire pressie, of ze nu binnen of buiten de discussie wordt uitgeoefend, worden belet zijn rechten op vrije discussie uit te oefenen.

In die geest wil ik in deze korte inleiding de weg bereiden – *pave the way* – voor de uiteenzettingen die dadelijk zullen worden gehouden, door te pogen twee begrippen die mij centraal lijken te staan in het recht te situeren: vrijheid en neutraliteit. Er zijn er vanzelfsprekend meer, zoals de scheiding van kerk en staat of de diversiteit, maar de meeste ervan verdienen veel beter dan een juridische benadering, met name een filosofische en sociologische, of zelfs psychologische benadering, want interdisciplinariteit is zonder meer essentieel om de complexe realiteit te vatten.

Laten we beginnen met de fundamentele vrijheden.

Het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens van 1950, dat ik heb mogen verdedigen als rechter bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, is bedoeld – zoals in het opschrift staat – ter “bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden”. Uiteraard bevinden we ons met de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden binnen hetzelfde register, maar ze nemen wel een verschillende plaats in. De rechten van de mens betreffen een geheel van normen waarop eenieder een beroep kan doen ten aanzien van de overheid en tegenwoordig ook van privéondernemingen zoals multinationals. Zoals professor Rigaux zei, nemen vrijheden echter een plaats in waar de rechten – ook al zijn ze fundamenteel – geen toegang toe hebben. (...) De vrijheid om te denken, te willen, te kiezen, af te wijken van de meest betreden paden, van de wegen die door de wet, de traditie, de godsdienst worden voorgeschreven.

Het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en andere Europese en internationale instrumenten, zoals Titel II van onze grondwet, staan garant voor de basis van onze fundamentele vrijheden en in het bijzonder die vrijheden waar het vandaag over gaat en die we op elkaar moeten afstemmen: enerzijds zijn er de vrijheid van meningsuiting, van geweten en van godsdienst. Volgens het Europees Hof voor de Rechten van de Mens zijn dit kostbare vrijheden, niet alleen voor gelovigen maar ook voor atheïsten, agnosten, sceptici of onverschilligen. Anderzijds is er ook de vrijheid van meningsuiting, die mijns inziens zo breed mogelijk dient te worden ondersteund.

Het is zowel een overtuiging als een gok: het belang van het publieke debat. Dit is uiteraard een gedurfde, riskante gok, maar ook noodzakelijk indien men onze fragiele, nog steeds kwetsbare verzameling van vrijheden wil vrijwaren.

Laten we doorgaan over neutraliteit.

Ziedaar een begrip dat zo meerduidelijk is dat het moeilijk te begrijpen wordt. In het recht verwijst de neutraliteit naar het ontbreken van vooroordelen op grond van bepaalde overtuigingen, of die nu

levensbeschouwelijk, godsdienstig of politiek zijn. Uiteraard liggen de begrippen neutraliteit en onpartijdigheid dichtbij elkaar, maar men moet beseffen dat onpartijdigheid – die van rechters bijvoorbeeld, die voor mij essentieel is – of die nu objectief of subjectief is, a priori het idee van “afstand” inhoudt. Een rechter heeft uiteraard zijn overtuigingen, net als iedereen, maar hij moet bij het uitoefenen van zijn ambt de “bewaker van beloften” zijn en de morele en juridische verplichting van onpartijdigheid in acht nemen, in de betekenis die ik net beschreef.

In de context van neutraliteit horen de staat en de overheidsdiensten uiteraard neutraal te zijn. Maar, zoals Sébastien Van Drooghenbroeck verklaart in een zeer boeiende uiteenzetting over de evolutie van het begrip “neutraliteit van de staat”, dient men zich eigenlijk af te vragen wat de vereiste van neutraliteit precies inhoudt. Op dit punt beginnen er meningsverschillen op te duiken. Dit wordt ook aangetoond door Emmanuelle Bribosia en Isabelle Rorive in een werk van 2015 over de aanvaarding op het vlak van religieuze diversiteit. Om dit duidelijker te stellen, is het misschien nuttig om twee aspecten van neutraliteit te onderscheiden. Ten eerste is er de neutraliteit bij het optreden van openbare diensten. In deze context valt het concept neutraliteit bijna samen met de behandeling en de non-discriminatie, met daarbij ook nog de redelijke schikkingen, die misschien vaak verkeerd begrepen worden. In het arrest *Çam versus Turkije* van 23 februari 2016 geeft het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in een zaak die niets te maken had met godsdienst, noch met neutraliteit of onpartijdigheid, een basis aan het concept redelijke schikkingen. Het ging over een jonge vrouw die zich niet had kunnen inschrijven aan het conservatorium van Istanboel omdat ze blind is. Deze jonge vrouw werd uitgesloten van het conservatorium zonder dat men erover had nagedacht of het niet mogelijk zou zijn haar, door een paar kleine aanpassingen, toch de kans te geven zich als blinde in te schrijven aan een muziekconservatorium.

Voorts is neutraliteit ook van toepassing op de ambtenaren van de overheidsdiensten. Dan kan deze vereiste impliceren dat zij geen symbolen of tekens van levensbeschouwelijke aard dragen. Hier gaat het echter om iets anders: de mensen die een beroep doen op de overheidsdiensten mogen nooit het gevoel krijgen dat zij gediscrimineerd kunnen worden op basis van de veronderstelde – maar niet per se concreet bevestigde – overtuiging van de ambtenaar, doordat die ambtenaar een uiterlijk kenteken draagt van een levensbeschouwelijke, godsdienstige, communautaire of politieke overtuiging. Wat hier belangrijk is, is de neutrale uitstraling: de klant mag hier op geen enkel moment aan twijfelen. Het “Centre bruxellois d’action interculturelle” (CBAI) heeft met medewerking van het Interfederaal Centrum voor Gelijke Kansen (nu UNIA) in een zeer recent werk de vraag gesteld die centraal staat in de discussie. De diversiteit van levensbeschouwingen. Hoe kan men ze bevatten? Hoe gaat men ermee om?

Mevrouw de voorzitter heeft daarnet een zeer recent arrest van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens genoemd, van 26 november 2015: *Ebrahimian versus Frankrijk*. Dit arrest ging, in de context van artikel 9 van het Verdrag dat de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst waarborgt, over de verzoening van de godsdienstvrijheid van een werknemster van een ziekenhuis met de neutraliteitsplicht voor zorgverstrekkers in ziekenhuizen.

Het Hof stelt vast dat de directie van het ziekenhuis de weigering van de eiseres om te voldoen aan de verplichting haar hoofddoek af te leggen zorgvuldig had bekeken en dat eiseres de mogelijkheid had gekregen om de sanctie die haar was opgelegd te betwisten voor een nationale rechtbank. Op dit vlak is de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens genuanceerd. Het behoud van het vertrouwen van de gebruikers van overheidsdiensten is een legitieme doelstelling. Wanneer

men bij het nastreven van die doelstelling echter bepaalde rechten en vrijheden moet inperken, dient dat proportioneel te zijn. Er moet dus sprake zijn van noodzaak en dringende maatschappelijke behoefte.

Het komt me voor dat sinds enkele jaren uit diverse voorstellen van wetgevende teksten, in de Gemeenschappen of de Gewesten, blijkt dat de eisen inzake de neutraliteit van de openbare diensten en de neutralisering van het uiterlijk van de ambtenaren steeds meer worden opgevoerd. Een trend die veroorzaakt wordt door de ongerustheid over, of zelfs de angst voor de terugkeer van het religieuze? De tirannie van de schijn? Dat denken sommigen. In een uitlating die hijzelf “onverschrokken provocerend” noemt, suggereert Sébastien Van Drooghenbroeck dat de “trendbreuk” die momenteel in België plaatsvindt misschien niet onontbeerlijk is. Hij valt moeilijk te verantwoorden in het licht van het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens, dat een verantwoording *in concreto* vergt. Hij kan bron van paradoxen zijn en zelfs verstikkend blijken. Anderen vinden daarentegen dat er dringend grenzen moeten worden getrokken, meer bepaald in de grondwet, want zoals Marc Verdussen schrijft, is het doel van elke grondwet om de staat en zijn bevolking de nodige normen en waarden te bieden.

Dat zijn de contouren van ons debat. Het moet op een serene, waardige en wetenschappelijke manier hier, in het halfrond van de Senaat, gevoerd en besproken worden. Ik ben het niet eens met degenen die beweren dat er belangrijkere problemen zijn. Die zijn er ongetwijfeld, zoals het vluchtelingen-drama dat we dagelijks zien, de armoede waarover we ons schamen, de haatprediking die zich gevaarlijk ontwikkelt. De problemen die we vandaag behandelen, zijn echter van kapitaal belang, omdat ze een licht kunnen werpen op een hele reeks andere problemen. Ik meen dat er voor die problemen slechts een echte oplossing kan worden gevonden wanneer rekening wordt gehouden met de eerbiediging van het pluralisme, het kenmerk van een democratische samenleving, alsook met de erkenning van de diversiteit, wat een vereiste voor rechtvaardigheid is. Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens herhaalt het onvermoeibaar: diversiteit moet niet als een bedreiging, maar als een rijkdom worden beschouwd.

Daar houd ik het bij en neem het mij niet kwalijk dat ik reeds vooruit ben gelopen op de komende discussie. Om een echt debat te hebben, moeten we misschien eerst twijfelen.

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – Mevrouw Tulkens, ik dank u voor die bemoedigende woorden over de aard en de draagwijdte van het debat.

Na die inleiding over de toestand op Europees gebied, zullen de twee volgende uiteenzettingen daarover handelen.

(*Verder in het Nederlands*) Voor het overzicht van de rechten die door de internationale teksten zijn gewaarborgd, geef ik het woord aan Julien Pieret, hoogleraar in de rechten aan de Université Libre de Bruxelles.

Stelsel van rechten en vrijheden op Europees niveau

Overzicht van de rechten die door de internationale teksten gewaarborgd zijn

De heer Julien Pieret (*in het Frans*). – Mevrouw de voorzitter, dames en heren parlementsleden, beste collega's, dames en heren, niet zonder emotie heb ik de eer en het genoegen te spreken in deze prestigieuze assemblee, in deze ruimte die, zoals de voorzitter zei, een plaats is van toekomstgericht debat, een plaats voor grondige discussie omdat ze waarschijnlijk niet gebonden is aan een onmiddellijke politieke actualiteit.

Ik twijfel er geen ogenblik aan dat de dynamische en vastberaden persoonlijkheid van de voorzitter van de Senaat iets met die ambitie te maken heeft. Zoals u ongetwijfeld weet, is mevrouw Defraigne een vrouw die van uitdagingen houdt. Meer nog, ze houdt ervan haar smaak voor uitdagingen te delen: vijftien minuten om u een overzicht te geven van de vrijheden die door de internationale teksten gewaarborgd worden, is immers een uitdaging van formaat. "Precies vijftien minuten" zoals mevrouw Hubin en de heer Caekelberghs, een geduchte tijdspolitie, me gisteren nog in herinnering brachten.

In een eerste deel zal ik u in zekere zin aantonen hoe onmogelijk het is die uitdaging waar te maken, omdat we op internationaal niveau te maken hebben met een exponentiële, *a priori* ongelimiteerde toename van de normen waaraan België gebonden is en die een hele reeks mensenrechten en individuele vrijheden bekrachtigen.

In een tweede deel zal ik niettemin trachten twee van de vele pogingen om die toename van normen te rangschikken aan u voor te stellen. De paradox is dat ik u twee pogingen tot rangschikking voorstel om aan te tonen dat elke poging tot classificatie in deze materie problematisch blijft en wellicht gedoemd om te mislukken.

Tot slot bewijzen mijn uiteenzetting en de uitdaging die ik vandaag heb proberen aan te gaan nogmaals, indien dat nog nodig was, dat het absoluut noodzakelijk is dat België een commissie, een instituut, een plaats opricht die de internationale verbintenissen van België centraliseert en er de follow-up van verzekert.

Laat mij van de gelegenheid gebruik maken om te herinneren aan deze opdracht waartoe België zich verbonden heeft, maar die ons land nog niet heeft uitgevoerd.

Om een beeld te geven van de diversiteit en de grote hoeveelheid aan internationale normen inzake mensenrechten en individuele vrijheden geef ik u een inleidende uiteenzetting waar u misschien niet veel uit zult leren, omdat het een voorsmaakje is van de meer gerichte debatten die zullen volgen. Ik heb dus de drie belangrijkste normgevendende instellingen in deze materie onderzocht: de Raad van Europa, de Verenigde Naties en de Europese Unie.

We zullen alle rechten en vrijheden die op internationaal niveau gewaarborgd worden niet in detail bekijken, maar om een idee van de omvang ervan te geven, breng ik enkele cijfers in herinnering betreffende de verbintenissen die België geratificeerd heeft.

In het raam van de Raad van Europa gaan er van 219 verdragen 35 conventies specifiek over de mensenrechten, en de helft daarvan steunt op het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en het vijftiental aanvullende protocollen.

Er bestaat een reeks andere teksten. De Raad van Europa heeft zich gespecialiseerd in democratische problemen en in de eerbiediging en de bevordering van de mensenrechten, maar hij vervult ook andere opdrachten, meer bepaald inzake gerechtelijke samenwerking.

Ter herinnering heb ik hier de drie belangrijkste teksten die België op dat vlak binden, aangestipt: het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, vanzelfsprekend. Eén van de befaamde vertegenwoordigsters ervan bevindt zich onder ons, in de persoon van Françoise Tulkens, die jarenlang ondervoorzitter was van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens en die we niet meer hoeven voor te stellen.

Misschien minder bekend en nochtans verschrikkelijk interessant is het Europees Comité voor sociale rechten dat erop toeziet dat de lidstaten van de Raad van Europa het Europees Sociaal Handvest eerbiedigen, aan de hand van twee originele mechanismen: rapportering – de overheden leggen regelmatig aan het Comité uit hoe ze dat Europees Sociaal Handvest in de praktijk brengen – en een heel origineel proces van collectieve klacht via de interventie van ngo's, hiertoe erkende organisaties die collectieve eisen voor het Europees Comité voor sociale rechten kunnen brengen.

Derde orgaan: het Verdrag ter voorkoming van foltering en onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing, en het Europees Comité voor de preventie van foltering en onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing, het befaamde CPT, dat talrijke bezoeken aflegt in gevangenissen en penitentiaire instellingen in alle lidstaten van de Raad van Europa.

Wat de Raad van Europa betreft, heeft België de essentie van de relevante teksten geratificeerd, op een enkele opvallende uitzondering na. De bekendste en op termijn de minst oplosbare, is het kaderverdrag inzake de bescherming van nationale minderheden. Ik zal hier het debat niet openen over de aanwijzing van de nationale minderheden die in voorkomend geval de rechten kunnen genieten waarin dat verdrag voorziet. In dat debat is in dit land geen politieke en culturele consensus mogelijk, wat de ratificatie van dat verdrag belet heeft.

In dezelfde zin is er een protocol in verband met de bescherming van de taalrechten en de bescherming van taalminderheden. We hoeven er hier niet op te wijzen hoe gevoelig dit in België ligt, met als gevolg dat het protocol niet geratificeerd kan worden.

We moeten nog andere teksten vermelden, die waarschijnlijk minder polemisch zijn en waarvan de diverse regeringen – wanneer Gemeenschappen en Gewesten erbij betrokken zijn – ons de aanstaande ratificatie aankondigen, maar we moeten toch vaststellen dat die ratificaties uitblijven, onder andere inzake de bestrijding van huiselijk geweld of inzake de toegang tot overheidsdocumenten.

Om een idee van de omvang te hebben, dient men te weten dat het Europees Hof nagenoeg 650 arresten over België heeft uitgesproken. Er eenvoudigweg kennis van nemen, is al een werk van verscheidene jaren. Bijna drie vierden van die arresten behelzen de erkenning van de schending, door één van de Belgische overheden, van een recht dat wordt beschermd door het verdrag of door één van zijn aanvullende protocollen die België binden.

Men moet dat uiteraard wat nuanceren. Zo stellen we vast dat meer dan de helft van die arresten over procedurele waarborgen gaat: meer algemeen het probleem van de toegang tot justitie en, meer specifiek, het probleem van de gerechtelijke achterstand, dat, hoewel eraan gewerkt wordt, toch geregeld en herhaaldelijk leidt tot vaststellingen van schendingen door het Hof in Straatsburg.

Zoals ik al zei, is veel minder bekend dat tegen België collectieve klachten zijn ingediend bij het Europees Comité voor sociale rechten. Ik geef u drie voorbeelden.

Verschillende vakbondscentrales zijn erin geslaagd om pogingen van werkgevers om bij stakingen eenzijdig het gerecht te adieren, ondubbelzinnig en krachtig te doen veroordelen door dit Comité.

Tweede voorbeeld: de internationale federatie voor de mensenrechten heeft de aandacht van het Europees Comité voor sociale rechten kunnen vestigen op de soms moeilijke situatie waarin personen met een handicap in België terechtkomen. Een heel gedetailleerde beslissing van dat comité somt, gewest per gewest, alle initiatieven op die voor mensen met een handicap zijn genomen, maar wijst ook de lacunes en onvolkomenheden aan.

Laatste voorbeeld: *Défense des Enfants International* (DEI) heeft een zaak voorgebracht betreffende tekortkomingen inzake sociale hulp en de toegang tot gezondheidszorg voor niet-begeleide minderjarige vreemdelingen.

Ziedaar een aantal gevallen die op collectieve wijze, via een ngo, voor het Europees Comité voor sociale rechten kunnen worden gebracht.

Het Europees Comité voor de preventie van foltering en onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing (CPT) bezoekt België geregeld. Of niet! Soms gaat het naar Nederland, naar de gevangenis van Tilburg – voor zover ik weet is dat het recentste bezoek van het CPT aan een penitentiare instelling.

Samengevat: de Raad van Europa is de bron van een aanzienlijk aantal normen en uitvoeringen van die normen, via de overvloedige rechtspraak van het Europees Hof voor de rechten van de mens.

Wat de Verenigde Naties betreft, is het onmogelijk alle teksten op te sommen die met individuele vrijheden of mensenrechten te maken hebben.

Er is niettemin een harde kern, die op 10 december 1948 werd ingehuldigd – en hoe! – toen de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens aannam. Die harde kern krijgt gestalte in twee teksten: de twee internationale pacten betreffende enerzijds de burgerrechten en politieke rechten en anderzijds de economische, sociale en culturele rechten. Ze gaan gepaard met zeven andere, meer thematische teksten.

Aan die teksten is geen rechtspraakmechanisme gekoppeld dat vergelijkbaar is met het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, dat het archetype van het rechtspraakmechanisme op het gebied van de mensenrechten blijft.

De meeste van die teksten berusten op een rapporteringsmechanisme. België en zijn diverse entiteiten geven rekenschap van hun toepassing van al die verdragen, maar men stelt vast dat steeds meer teksten ook voorzien in de mogelijkheid om bij de diverse thematische comités die aan elk van die verdragen gekoppeld zijn individuele klachten in te dienen.

Het Verdrag inzake personen met een handicap bijvoorbeeld voorziet in een dergelijk mechanisme voor individuele klachten. Dit is geen volwaardig gerechtelijk mechanisme, maar op het gebied van procedure redelijk vergelijkbaar.

België is een redelijk goede leerling in de Verenigde Naties. Dat neemt echter niet weg dat ons land twee vrij belangrijke overeenkomsten niet heeft geratificeerd. De eerste is een protocol tot organisatie van een bezoekrecht van een op te richten overheid in de Belgische gevangenisinstellingen. Ik kom nog terug op dit debat, dat vrij actueel is: hoe kan men in België zorgen voor een permanente controle en toezicht en op een geregeld bezoek van de instellingen waar mensen van hun vrijheid zijn beroofd? De tweede is een tekst die de migrerende werknemers beschermt. Geen enkel westers land heeft deze tekst bekrachtigd.

België heeft tientallen rapporten bij deze comités ingediend. De procedure voor individuele klachten is zeer weinig bekend in België en wordt dan ook zeer weinig gebruikt. Ze wordt enkel gebruikt bij het Comité voor de Rechten van de Mens. Voor alle andere overeenkomsten heeft bij mijn weten geen enkele Belg een beroep gedaan op deze comités voor individuele doeleinden.

Tot slot werd er recent een veel politieker synthesesmechanisme in het leven geroepen. Het doet geen beroep meer op deskundigencomités maar op 47 staatsvertegenwoordigers die vergaderen in een Raad voor de Rechten van de Mens. Deze Raad maakt op geregelde tijdstippen een samenvattend verslag van alle rechten en vrijheden in de lidstaten van de Verenigde Naties.

Tot slot strekt het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, dat werd aangenomen in 2000 en in werking is getreden in 2009, ertoe de vijftig grondrechten die het omvat, te beschermen wat de tenuitvoerlegging van het Europese recht betreft. Kortom, het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens is algemeen van toepassing, terwijl het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie slechts de gevallen van tenuitvoerlegging van het Europese recht beoogt. Voor zover ik weet, is België nooit rechtstreeks veroordeeld door het Hof van Justitie van de Europese Unie wegens een rechtstreekse schending van het Handvest. Dat neemt niet weg dat een hele reeks rechterlijke uitspraken op België van toepassing zou kunnen zijn.

We worden geconfronteerd met een wildgroei van normen. Een tiental jaar geleden wilden twee collega's onderzoeken hoe men deze normen zou kunnen classificeren. Ik raad u dit werk aan indien u dit debat wenst uit te diepen.

Hoe men het ook bekijkt, elke vorm van classificatie lijkt simplistisch en ontoereikend. De classificaties kunnen berusten op de juridische discipline, het mechanisme voor gerechtelijk toezicht, de juridische impact van de internationale norm, de beperkingen en afwijkingen waarin de internationale norm voorziet.

Hierover worden verschillende debatten gevoerd. De kwestie met betrekking tot de rechtstreekse werking van de internationale norm, bijvoorbeeld, is gestoeld op rechtspraak van het Hof van Cassatie die uiterst vatbaar voor kritiek is. Het onderscheid tussen *hard law* en *soft law* is steeds minder werkbaar. Rechters geven de voorkeur aan de normen van de WHO inzake blootstelling aan het lawaai van overvliegende vliegtuigen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Arbeidsrechtbanken gebruiken volstrekt officieuze deontologische normen wanneer een arbeidsrechtbank zich buigt over de situatie van een uitkeringsgerechtigde en de eerbiediging van de rechten die hij moet genieten. De *soft law*-normen worden steeds belangrijker.

Naar welke classificatie de voorkeur ook uitgaat, het probleem is dat dit een hiërarchie creëert tussen deze verschillende rechten, terwijl de officiële theorie vasthoudt aan de ondeelbaarheid en de onderlinge afhankelijkheid van al deze rechten, die elkaar moeten aanvullen en de interpretatie van de rechten onderling mogelijk moeten maken.

Een andere classificatie, die veel meer buiten de juridische discipline staat, is denkbaar. Binnen deze classificatie zouden de verschillende samenlevingen waarin mensen evolueren, worden geïnventariseerd op grond van de internationale normen die de grondrechten die ze erkennen, beschermen.

Chronologisch gezien blijkt immers dat de ontwikkeling van de grondrechten bepaalde tendensen volgt. Men moest de naoorlogse periode zien door te komen, omgaan met het ontstaan van een bipolaire wereld en het koloniale vraagstuk behandelen. Vandaag is er sprake van een trend in de richting van specifieke rechten of meer bepaald van de doctrines van de plaatselijke mensenrechten.

Sinds een twintigtal jaar hebben we het Afrikaanse Handvest voor de Rechten van de Mens, verklaringen om een bepaald gedachtegoed (Aziatisch, islamitisch, enz.) te verzoenen met de doctrine van de mensenrechten, de revue zien passeren.

We zien ook specifieke rechten, met als symbolisch voorbeeld de overeenkomst die mensen met een handicap beschermt.

Ik wil afsluiten met een eis die al oud is. Deze eis gaat niet enkel uit van het Belgische middenveld, maar ook van officiële internationale instellingen die België al jaren vragen om een instelling, een commissie – onverschillig welke benaming! – op te richten die de informatie centraliseert met betrekking tot internationale normen die de grondrechten beschermen, de follow-up van de verbintenissen van de Belgische staat organiseert, adviezen uitbrengt en in voorkomend geval zaken aanhangig maakt bij rechters.

Sinds meer dan tien jaar gaat de federale regering akkoord met het project. Niettemin is vandaag, in februari 2016, een dergelijk instituut nog steeds niet opgericht. Het klopt dat de besprekingen ingewikkeld zijn. Moet men de voorkeur geven aan een brede representativiteit of aan een kleine groep van deskundigen? Wat zouden de exacte opdrachten van het instituut zijn? Hoe zouden ze aansluiten bij de opdrachten van de bestaande structuren, zoals de privacycommissie, de Nationale Commissie voor de rechten van het kind, het comité P, de verschillende ombudsdiensten? De debatten lopen nog.

Er moet worden vastgesteld dat de politieke wil enigszins ontbreekt. Nochtans zou dit een onontbeerlijk orgaan zijn, dat zowel wetenschappelijke als praktische doeleinden dient.

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – Het woord is aan professor Werner de Saeger, die zal spreken over de vrijheid van meningsuiting en religie of levensbeschouwing, wat ons dichtert bij de kern van het onderwerp zal brengen.

Vrijheid van meningsuiting en religie of levensbeschouwing

De heer Werner de Saeger. – Eerst en vooral dank ik mevrouw Defraigne omdat ze me uit de bibliotheek heeft gehaald om in dit prachtige historische kader enige duiding te komen geven vanuit mijn expertise als religiewetenschapper en als jurist.

Er werd mij gevraagd in minder dan vijftien minuten drie onderwerpen toe te lichten: het spanningsveld tussen religievrijheid en vrijheid van meningsuiting; het salafisme; en tot slot de *laïcité* in een Belgische context.

Vrijheid van meningsuiting en vrijheid van levensbeschouwing zijn twee verschillende, doch nauw aansluitende begrippen. Ze kruisen elkaar wanneer politiek-filosofische visies geuit worden die gebaseerd zijn op religieuze conceptuele noties die individuen en groepen uitnodigen tot bepaalde vormen van *civil disobedience* die de grenzen van het toelaatbare raken in Westerse liberale democratieën. Het gaat, met andere woorden, over gedragingen gebaseerd of geïnspireerd op religieuze normen die het geweldsmonopolie van de staat doorbreken.

Daartegenover staat de vrijheid van meningsuiting, een kostbaar goed dat voortdurend onder druk staat. Vanzelfsprekend is ook dat recht niet absoluut; niemand zal bijvoorbeeld onterecht “brand” mogen roepen in een donkere cinemazaal.

Sommigen roepen echter op tot de algehele afschaffing van de religievrijheid. Vanuit een zeker filosofisch, ideologisch perspectief stelt men dat privileges voor religieuze individuen en gemeenschappen niet thuishoren in een seculiere samenleving.

Ik ben het daar gedeeltelijk mee eens, maar afgezien van het feit dat de seculiere Staat er in België nog lang niet is, antwoord ik hierop het volgende: religievrijheid is er ook hoe langer hoe meer voor niet-gelovigen, met name degenen die vrij van religie willen leven, wat men in het Engels *freedom from religion* noemt. Het gaat dan bijvoorbeeld over de werknemer die moet kunnen weigeren om samen met de baas het gebed te zeggen voor de gezamenlijke maaltijd in de bedrijfskantine. Het gaat over een werk-, school-, en leefomgeving die vrij moet zijn van religieuze druk. Iedereen zal begrijpen dat niemand verplicht mag worden om op vrijdag enkel vis te eten. Het is echter delicaat om te vatten dat bepaalde religieuze geïnstitutionaliseerde systemen het medische en onderwijslandschap de facto beperken. Nochtans gaat het in mijn visie in beide gevallen over ongeoorloofde religieuze druk die niet past in onze samenleving, die tracht te verbinden in plaats van te segregeren.

In mijn visie is een sterke seculiere staat de enige manier om een dergelijk doel te realiseren. Die scheiding van kerk en staat – of in een moderner vocabularium van religie en overheid – mag niet verkeerd begrepen worden. Het is geen vrijgeleide voor religieuze entiteiten die te pas en te onpas de scheiding kunnen invoeren om zich boven de normale regels te stellen. Dat is net wat bestreden moet worden. Daarbij komt dat we thans, in de eerste decennia van de 21e eeuw, wederom als het ware met een militair conflict worden geconfronteerd dat religieus-ideologische wortels heeft. De overheid zal goed moeten afwegen hoe op te treden tegen radicale visies die haar eigen evenwicht trachten te ondermijnen.

Er zal dus bekeken moeten worden wanneer *civil disobedience* de grens van het toelaatbare overschrijdt. Dat is veel minder evident dan het op het eerste gezicht lijkt. Meer onderzoek is aan de orde, voornamelijk in een vergelijkend Europees perspectief. Verklaren dat ons democratisch systeem deficitair is, dat onze Belgische participatie niet het meest optimale politieke model is, zich vragen stellen bij het democratische karakter van de staat, inspiratie opdoen bij andere ideologische modellen, is iets wat menig politiek filosoof niet vreemd is. Maar wanneer transformeert een dergelijke oproep tot hervorming, verandering of zelfs radicale vernieuwing zich tot een oproep tot geweld, vooral wanneer die oproep geïnspireerd is door een al dan niet gewelddadig theologisch denkkader?

Dat brengt me bij het volgende onderwerp, namelijk het salafisme.

Umberto Eco, die ons vrijdag jongstleden verliet, nuanceerde in een recent interview het cliché van Karl Marx dat stelde dat religie opium voor het volk is en het volk rustig kan houden. Hij voegde eraan toe dat religie ook de cocaïne van bepaalde groepen in de bevolking kan zijn.

Inderdaad, België siddert en beeft anno 2016. Langzaamaan is er een Israëlisering van onze maatschappij aan de gang, waarbij de dreiging van religieus geweld de normaliteit wordt. Militaire troepen in de straat, scholen die gesloten waren in het Brusselse, een *city lockdown*. We leven in een nieuw klimaat.

Nochtans zal er nog bloed vloeien door onze straten. We zullen de politieke inertie en beleidsmatige naïviteit uit het verleden cash betalen met mensenlevens.

Het zou ons vandaag te ver leiden om hier uitvoerig over de multifacettaire oorzaken van radicalisering te spreken en hoe dat religieus-ideologisch discours daarop inspeelt. Men vraagt me echter duiding te geven bij de druk vanuit salafistische kringen.

In 2012 stelde het hoofd van de Staatsveiligheid dat het salafisme niet alleen gevaarlijk is, maar zowat de grootste bedreiging vormt voor België in zijn geheel.

Welk salafisme bedoelt men dan? Vanuit de kritische religiestudie kunnen we meteen een tiental, misschien zelfs meer, stromingen binnen de salafistische school onderscheiden. De meeste daarvan zijn amper meer dan een ultraorthodoxe religieuze praxis, die we evenzeer tegenkomen in chassidische en ultraconservatief katholieke kringen.

Zijn de joodse gemeenschappen in Antwerpen te kwalificeren als bedreigend voor de Belgische overheid omdat de kleinzoon van Meir Kahane betrokken is bij potentieel gewelddadige en extreme organisaties, of in een breder kader wegens dodelijk geweld vanuit extreem joodse hoek? Ik denk het niet.

Gaan we conservatief protestantse groepen een bedreiging noemen voor onze samenleving, omdat abortusklinieken in het buitenland beschoten en met explosieven bewerkt worden? Ik denk het niet.

Het vergt een complexere, verfijndere organisatie, met een goedlopend justitieel apparaat en bovenal een uitstekende politiewerking, in samenspraak met een moderne Staatsveiligheid, om deze uitdaging aan te pakken.

Daarbij spreekt het voor zich dat expertise nodig is, zowel van de taal als van de theologie van extremistische groeperingen. Die expertise is in ons land verre van de standaard.

Een puike informantenwerking, een grondige profiling en diep inzicht in de operationele werkingsvormen van subversieve groepen zijn aan de orde, en niet de oversubsidiëring en/of erkenning van moskeeën.

Inderdaad, nu geld spenderen aan gebedshuizen lijkt me helemaal niet aan de orde. We spreken dan eerst en vooral over een twintigste-eeuws gebruik van een welvaartsstaat die dat hoe langer hoe minder is. Vervolgens zijn het nutteloze investeringen. Jongeren worden in enkele weken of maanden geradicaliseerd in privéruimtes en vooral in online media. Daar ligt de uitdaging en dat is het pijnlijk zwakke punt in ons politiek bestel: naïef denkend dat wij, als soevereine staat die we niet meer zijn, vanuit beleidsmatig oogpunt met enkele subsidies om wat filmpjes over liberale islam te

maken, zouden kunnen vermijden dat de religieuze radicalisering zich voortzet. Dat die macht eerder bij bedrijven en websites, zoals Google, YouTube en Twitter ligt dan bij Belgische beleids politici, is voor sommigen moeilijk te aanvaarden.

Nog moeilijker te aanvaarden is het amateurisme waarmee het levensbeschouwelijke onderwerp de voorbije decennia behandeld werd. Dit toont trouwens ook aan dat de Belgische *laïcité* – ik herhaal: die er nog niet is – veel verder zal moeten gaan dan een zuivere scheiding van kerk en staat. Er moet toezicht zijn, er moet proactief kunnen worden opgetreden. De minister van Binnenlandse Zaken die aankondigt om online theologische contrapropaganda te willen voeren, dient te beseffen dat hij zeer ver van de zuivere *wall of separation* staat.

Daarbij is het godgeklaagd – ik wik mijn woorden – dat er in de Nederlandstalige Belgische samenleving tot op heden nog steeds geen academisch instituut of onderzoekscentrum is dat zich vanuit seculier wetenschappelijke invalshoek focust op levensbeschouwelijke onderwerpen.

Dat dit dermate belangrijke onderwerp, op het snijpunt van leven en dood, in een tijd waarin religieus terrorisme een voortdurende dreiging vormt, enkel werd overgelaten aan confessionele instituten en universiteiten, is op zijn minst onbezonnen. Het moge dan ook duidelijk zijn dat in de hervormingen om het Belgisch grondwettelijk model te doen evolueren naar een seculiere staat een goed functionerend kenniscentrum met betrekking tot de kritische studie van religie en van levensbeschouwing essentieel is. Hierover werd trouwens reeds een decennium geleden in een rapport aan de minister van Justitie melding gemaakt.

(Verder in het Frans) Dit brengt mij tot de laïciteit en het mooie grondwettelijke project dat pas is opgestart. We kunnen natuurlijk op een comparatieve manier observeren, bestuderen, analyseren wat er gebeurt in onze buurlanden, of zelfs in andere zogenaamde westerse liberale democratieën. Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens laat de Staten veel vrijheid op grond van de beoordelingsmarge, een juridisch begrip dat trouwens wordt betwist. Er zijn vele manieren om om te gaan met de multireligieuze maatschappij. Men kan nog verder gaan en regimes bestuderen die theocratische elementen bevatten, of zelfs theocratieën, net om te voorkomen dat men in die zin zou evolueren.

België is noch Frankrijk, noch het Verenigd Koninkrijk, maar mijns inziens staat ons model veel dichter bij het Franse. Gelet op onze bijzondere wetgevingsgeschiedenis en ons specifiek politiek en juridisch stelsel zullen wij een eigen systeem moeten ontwikkelen, een evenwicht tussen een grote mate van religieuze vrijheid en een heuse scheiding van kerk en staat. Zoals gezegd, volstaat het daartoe niet te beweren dat deze toestand al bereikt is. Men zal in twee stappen tewerk moeten gaan.

Eerst en vooral moeten de grondwetsbepalingen worden herzien die de laïciteit in de weg staan. Ik denk bijvoorbeeld aan artikel 181 betreffende de financiering van de erediensten, en aan artikel 21 betreffende het kerkelijk huwelijk, dat voor de staat niet meer dan folklore zou moeten zijn.

De volgende stap is delicaat, zeker voor onze politici. Wij moeten begrijpen dat de voormelde juridische wijzigingen slechts een eerste stap zijn. De tweede stap bestaat erin na te denken over de organisatie van een aantal structuren in onze maatschappij in een multiparadigmatisch en multidisciplinair perspectief. Ik bedoel hiermee vooral de onderwijssector en de medische sector. Daar is er een onbalans en is de Belgische situatie op zijn zachtst gezegd ongezond, of zelfs verderfelijk.

Zo moeten wij de plaats van de godsdiensten in ons politiek en juridisch stelsel zoveel mogelijk inperken. Het christendom mag zeker niet in de inleiding van de Grondwet worden vermeld. Er is geen enkele geldige reden om gewicht te verlenen aan de instellingen en de volgelingen van Jesjoea van Nazareth, een joodse rabbijn die tweeduizend jaar geleden in het Midden-Oosten leefde, en andere godsdiensten niet te vermelden. Godsdiensten komen en gaan; sommige zijn verdwenen en elke dag komen er nieuwe bij. De mens heeft het volste recht één of meer goden te scheppen; de staat daarentegen doet dat beter niet. Als er in die inleiding een verwijzing kan komen, dan is het naar het klassieke erfgoed van de Grieks-Romeinse oudheid, en naar het vrije en/of kritische denken.

Laïciteit die verenigt in plaats van te verdelen, is de beste keuze voor de toekomst van ons land.

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – Dat noem ik nog eens gespierd taalgebruik ...

Mevrouw de voorzitter, dames en heren, het hoofdstuk “Staan deze rechten concreet bepaald in onze Grondwet?” brengt ons uiteindelijk naar nationale bodem.

(*Verder in het Nederlands*) Het woord is aan de heer Jos Vander Velpen, voorzitter van de Liga voor Mensenrechten.

Staat dit stelsel van rechten en vrijheden concreet bepaald in onze Grondwet?

Een kritische blik op de wijze waarop onze vrijheden worden genuilkorfd

De heer Jos Vander Velpen. – Mevrouw de voorzitter, dames en heren, ik zal in twitterstijl praten over de erosie van onze vrijheden in naam van de veiligheid. Ik weet beter dan wie ook dat in de eeuwige, nooit eindigende strijd tussen vrijheid en veiligheid op dit ogenblik de code rood geldt. De code is rood door het cumulerend effect van de economische crisis, de vluchtelingenkwestie en de recente terreuraanslagen. Ik weet ook dat het in het verhitte debat van vandaag, waarin het er niet bepaald subtiel aan toe gaat, delicaat en soms gevaarlijk is om al te nadrukkelijk en te assertief op te komen voor grondrechten. Men wordt immers al te snel weggezet als iemand die mekkert, die een beetje palavert van aan de zijkant.

Ik bekijk dat debat echter met wat ik een soort blijmoedige wanhoop noem. Wanhoop bekruipt me natuurlijk keer op keer. Na elke aanslag is er die onweerstaanbare drang om de spelregels te veranderen. Niet de spelregels van het voetbal, maar de belangrijkste spelregels in onze samenleving, de burgerrechten, die de ruimte definiëren tussen de staat en de burger. Na elke aanslag zien we telkens opnieuw dat er gemorrelt wordt aan onze vrijheden om het veiligheidsgevoel te bevredigen.

Ik was hier enkele weken geleden in het parlement voor een hoorzitting, want men wou ook even morrelen aan onze grondwet. Iedereen weet dat in onze grondwet heel weinig cijfers staan. Eén cijfer springt in het oog: 24 uur. Iemand die gearresteerd is, moet binnen 24 uur voor een

onderzoeksrechter verschijnen. Die termijn wil men nu verlengen naar 72 uur, hoewel de wet op de voorlopige hechtenis het een onderzoeksrechter mogelijk maakt die termijn van 24 uur in bepaalde omstandigheden te verlengen tot 48 uur. Dat deed mij terugdenken aan een oud-professor staatsrecht die zei dat de grondwet een document is, een heilig document, geschreven door nuchtere personen voor momenten dat men niet meer nuchter kan denken en voelen. Dat is inderdaad een grote wijsheid. Men moet niet aan onze vrijheden en grondwettelijke rechten beginnen te morrelen op momenten van crisis en hoogspanning. Dat is uiterst gevaarlijk. We weten allemaal dat men op momenten van crisis en hoogspanning rekening moet houden met het feit dat het veiligheidsgevoel van een mens per definitie potentieel oneindig is. Daarom houd ik mijn hart natuurlijk vast. Ik wil niet in doemdenken vervallen, maar wat gaat er van onze hard bevochten grondrechten nog overblijven over vijftien, twintig of vijfentwintig jaar, na aanslag twee, drie, vier of vijf?

Na 9/11 werden in Europa en in België zowat 250 antiterreurmaatregelen genomen. Natuurlijk zijn daar heel wat placebomaatregelen bij. Maar er zijn ook fundamentele maatregelen, waaronder de terrorismewetgeving die voortdurend wordt aangepast, het Europees aanhoudingsbevel, de uitbouw en de koppeling van databanken, een veralgemeend cameratoezicht, de bijzondere opsporings- en inlichtingenmethodes. Uiteraard zijn een aantal van deze maatregelen nuttig, nodig, noodzakelijk en proportioneel.

Ik wil er geen misverstand over laten bestaan: een overheid heeft het recht en de plicht op te treden tegen terroristisch geweld. Zij heeft de plicht het recht op leven van onschuldige burgers te beschermen. Niet de “glibberige” begrippen als nationale veiligheid, maar artikel 2 van het Europees Verdrag is de legitieme basis voor het optreden tegen terrorisme.

Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens heeft al ettelijke keren benadrukt dat zelfs onfrisse terroristen niet zomaar kunnen worden uitgeleverd aan landen waar ze eventueel zouden kunnen worden gefolterd. Een aantal van deze gigantische hoeveelheid maatregelen doorstaan echter de proportionaliteitstoets niet waarnaar mevrouw Tulkens zopas verwees.

Proportionaliteit is een belangrijk begrip. Onlangs velde het Grondwettelijk Hof een belangrijk arrest in verband met de bewaarplicht. Het Hof oordeelde terecht dat de bewaarplicht niet proportioneel is. Op basis daarvan kunnen politie en justitie immers over alle telecommunicatiegegevens van 500 miljoen Europeanen beschikken, waardoor over een jaar of over een half jaar een Siciliaanse politieagent in Palermo weet wanneer en met wie ik vandaag gemailld, gebeld, ge-sms't of gechat heb.

We zullen deze oefening nog herhaaldelijk moeten maken. Naar aanleiding van de gebeurtenissen in Parijs en de antiterreuractie in Verviers heeft de regering in allerijl een dertigtal maatregelen genomen. Die zullen we moeten toetsen. Ik roep daartoe op. Men mag zich niet laten meeslepen door onweerstaanbare drang of angst en spektakel. Hoe meer angst er heerst, hoe gemakkelijker het is om onze vrijheden te beperken.

Ik zal het niet hebben over wat we in de laatste week van november hebben meegemaakt, toen chauffeurs van De Lijn zelfs bibbergeld vroegen om in Brussel te komen rijden. Wat mij zorgen baart, is dat deze afweging, dit proportionaliteitsdenken, onvoldoende ingebakken is in onze politieke cultuur. Ik ga deze maatregelen hier niet afwegen, ik zeg enkel dat erover gepraat, nog eens gepraat, gediscussieerd, gepalaverd en voor mijn part gemekkerd moet worden, zowel in het parlement als erbuiten. Een democratisch debat is nodig. Dit democratische debat moet natuurlijk

ook inhoudelijk focussen op een aantal criteria. We moeten ons afvragen of deze maatregelen stuk voor stuk noodzakelijk en proportioneel zijn. Gaan we daarmee geen weg op die te ver van onze vrijheden verwijderd ligt? Zijn ze juridisch en democratisch controleerbaar? Dat zijn de fundamentele vragen die we ons telkens opnieuw zullen moeten stellen.

Ik herhaal: in dit debat zal het ook moeten gaan over fundamentele zaken zoals evenwichten tussen de drie machten, evenwichten tussen de verschillende actoren in de rechterlijke macht, evenwichten tussen repressie en preventie. Al die evenwichten zijn van kapitaal belang in onze samenleving en we stellen vast dat er verschuivingen plaatsvinden. Natuurlijk ben ik dus niet gerust in het feit dat repressie telkens de overhand krijgt op preventie. Natuurlijk vind ik het ook nuttig, nodig en noodzakelijk dat de informatie-uitwisseling van politie- en veiligheidsdiensten wordt verbeterd, dat de analyse van de berg info die men heeft, verbetert – dat is evident. Ik stel echter vast dat we bedolven worden onder repressieve maatregelen van alle trant. Het gaat daarbij niet alleen over de verlenging van de administratieve aanhouding van 24 uur naar 72 uur, de huiszoekingen die 24 uur op 24 mogelijk worden, maar er worden feiten voorgesteld, waarbij zelfs de rechterlijke macht wordt gepasseerd, waarbij eraan wordt gedacht om zonder tussenkomst van een onafhankelijke rechter teruggekeerde Syriëstrijders op te sluiten in onze gevangenissen, of mensen die op de OCAD-lijst staan een elektronisch bandje te geven zonder tussenkomst van de onafhankelijke gerechtelijke instantie. Dat zijn zaken waarover we ons ernstig moeten bezinnen. We moeten ons ernstig bezinnen over de vraag of het pakket van 250 maatregelen, of hoeveel het er ook zijn, die we de afgelopen tien tot vijftien jaar hebben getroffen, nuttig, nodig en noodzakelijk is; of het nuttig is om overal camera's te blijven zetten, alsof we stropers zijn die hun prooi alleen maar kunnen vangen met een camera! Moeten wij overal de gegevens van vliegtuigpassagiers gaan bewaren, waardoor iets wat begint als een terreurmaatregel eindigt als een maatregel die de vrijheid van onschuldige burgers gaat beknotten? Dat zijn de fundamentele vragen die op dit ogenblik rijzen.

Ik besluit. Ja, ik ben een beetje wanhopig. Natuurlijk ben ik een beetje wanhopig, ook omdat heel dit debat negatieve bijeffecten heeft. Ze zijn negatief op het punt van de integratie en van het vluchtelingendebat. Na Parijs is de temperatuur zo hoog opgelopen dat sommigen eraan denken om de Conventie van Genève en het Verdrag van Schengen op de helling te zetten. Dit alles heeft ook een negatief effect op de “doorsneeburger”. Wat mij beangstigt, is dat sommige burgers op dit ogenblik hun geloof in de mensenrechten beetje bij beetje beginnen te verliezen.

In elk geval hebben ze onvoldoende besef van de waarde, de goudwaarde, van de mensenrechten. Enkele weken geleden was er een uitzending op een Nederlandstalige zender, waarbij een reporter vaststelde dat de doorsneeburger bereid was zijn recht op vrije meningsuiting, zijn recht op privacy, zelfs het stemrecht in te ruilen voor een smartphone of een gratis saunaticket.

Ik eindig in een sfeer van blijmoedig pessimisme of wanhoop. Een kleine organisatie als de Liga voor Mensenrechten komt op voor de mensenrechten in goede en in kwade tijden. Wij kunnen op dit ogenblik helaas niet anders dan als ordinaire marskramers de vrijheden en de mensenrechten aan de doorsneeburger te verkopen. We moeten ze verkopen als hamburgers. De mensen moeten de waarde en de kwaliteit ervan leren kennen. Dat is onze fundamentele taak. We verkopen hoop. Ik ben een klein beetje hoopvol op lange of halflange termijn omdat ik hoe dan ook geloof in de duurzame aantrekkingskracht van de mensenrechten en omdat, om het met een cliché te zeggen, een mens een mens is en blijft. (*Applaus*)

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – Om de vrijheden en het neutraliteitsbeginsel toe te lichten, geef ik het woord aan mevrouw Julie Ringelheim, professor rechten aan de UCL.

Het neutraliteitsbeginsel door het prisma van de vrijheden: tussen herbevestiging en instrumentalisering

Mevrouw Julie Ringelheim (*in het Frans*). – Mevrouw de voorzitter, dames en heren parlementsleden, dames en heren, ik bedank de organisatoren van dit colloquium omdat ze mij hebben uitgenodigd om u een uiteenzetting te geven over een onderwerp dat voor onze democratie fundamenteel is en dat uiterst actueel is.

Mijn uiteenzetting gaat over het beginsel van de confessionele neutraliteit van de staat, een begrip dat, in het Belgische recht, staat voor de onpartijdigheid van de staat, een idee dat in dit colloquium centraal staat.

Gelet op het tijdsbestek zal ik geen gedetailleerde beschrijving geven van de juridische status van de neutraliteit in het Belgische recht en zal ik niet dieper ingaan op de debatten die daaruit voortvloeien. Ik zou mij tot enkele opmerkingen over de fundamentele betekenis van dit begrip willen beperken. Momenteel stelt men immers vast dat er over dit begrip heel wat onzekerheden en misverstanden zijn en er soms verwarring ontstaat. Ik zou bijgevolg de betekenis van het begrip neutraliteit willen aanroeren, samen met de rechten en vrijheden die daarmee gepaard gaan.

Ik zal beginnen met een basisvraag: waarom bestaat dit neutraliteitsbeginsel? Waarom vindt men dat in een democratie de staat confessioneel neutraal moet zijn? Om daar een antwoord op te geven, moeten we teruggaan naar de geschiedenis van de filosofie: vóór de neutraliteit van de staat een juridisch begrip werd, was die neutraliteit een politiek-filosofisch begrip, dat ontstaan is met het ideeëngoed van de Verlichting, met het politieke liberalisme. De godsdienstoorlogen die in het Europa van de 16de eeuw hadden gewoed, hadden een zware stempel gedrukt op de denkers van de Verlichting. Zij stelden zich een fundamentele vraag: hoe kon een politieke gemeenschap van vrije en gelijke burgers worden opgericht in een samenleving waar mensen ernstig verdeeld zijn over de fundamentele opvatting van het leven, de fundamentele opvatting over wat een “goed leven” inhoudt (“the conception of the good”) zoals de Engelse uitdrukking luidt. Met andere woorden, hoe kunnen vrijheid en gelijkheid in een pluralistische context worden gewaarborgd wanneer men aanvaardt dat er geen gemeenschappelijke opvatting over de morele waarheid is? Voor de Amerikaanse filosoof John Rawls, die de debatten over de rechtstheorie in de hedendaagse tijd weer op gang heeft gebracht, is die vraag, die te maken heeft met het pluralisme, zelfs de kernvraag van het politieke liberalisme. Het antwoord van de filosofen van de Verlichting bevat twee dimensies: om “samenleven” mogelijk te maken in een pluralistische context en daarbij vrijheid en gelijkheid te eerbiedigen, moet de staat, enerzijds, steunen op beginselen die neutraal zijn ten aanzien van de verschillende religieuze opvattingen en mag de staat, anderzijds, in zijn daden, een bepaalde opvatting niet opleggen of bevoordelen ten opzichte van een andere. Waarom? Omdat men ervan uitgaat dat niet de staat maar het individu zijn levensfilosofie moet bepalen – het is dus een kwestie van vrijheid, van eerbiediging van de individuele autonomie. Maar het is ook een kwestie van gelijkheid: de staat moet mensen gelijk behandelen, ongeacht hun godsdienstige of niet-godsdienstige overtuiging. Een erg belangrijke vaststelling vloeit daaruit voort: de neutraliteit van de staat is geen doel op zich. Het is in de eerste plaats een middel om te waken over vrijheid en gelijkheid. Het is een manier om in een pluralistische context de eerbiediging van vrijheid en

gelijkheid te waarborgen. Wanneer men zich afvraagt wat concreet de gevolgen van dat neutraliteitsbeginsel zijn, moet men die doelstelling van de neutraliteit voor ogen houden, namelijk te waken over vrijheid en gelijkheid. Een andere voorafgaande opmerking in de debatten over de neutraliteit: er dient een onderscheid te worden gemaakt tussen twee analyseniveaus, wat de discussie ingewikkelder maakt: de neutraliteit van de staat is een gemeenschappelijk beginsel van elke democratie, ze heeft een minimale betekenis die voor elke democratie geldt. Dat is het eerste betekenisniveau van het neutraliteitsbeginsel. Maar naast die basisbetekenis kan de neutraliteit in specifieke politiek-juridische stelsels op een andere manier worden ingevuld. Dat is het tweede analyseniveau.

Met andere woorden, naast een gemeenschappelijke basisbetekenis kan de neutraliteit anders worden ingevuld in verschillende Staten naargelang van de historische erfenis, de juridische cultuur of de politieke keuzes van de burgers. Aan de neutraliteit kan dus op verschillende manieren vorm worden gegeven. De rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens verduidelijkt die vaststelling. Het Hof heeft uit de godsdienstvrijheid afgeleid dat Staten neutraal moeten blijven. Dat neutraliteitsbegrip staat, voor alle duidelijkheid, niet in de tekst van het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens. Het Hof gaat er in zijn rechtspraak vanuit dat het recht op gewetens- en godsdienstvrijheid inhoudt dat de staat, in godsdienstaangelegenheden, een “plicht tot neutraliteit en onpartijdigheid” heeft. Die plicht tot neutraliteit heeft volgens het Hof een aantal gevolgen die van toepassing zijn op alle Staten die partij zijn bij het Verdrag. Maar vanaf een bepaald punt aanvaardt het Hof ook dat neutraliteit op verschillende manieren kan worden ingevuld. Het Hof erkent dat Staten over enige beoordelingsmarge beschikken in de specificatie van dat neutraliteitsbeginsel.

Het Hof heeft bijvoorbeeld bepaald dat de Staten geen confessionele cursussen mogen opleggen in openbare scholen wanneer er géén mogelijkheid tot vrijstelling bestaat of wanneer die enkel geldt voor personen die een bijzondere rechtvaardiging kunnen voorleggen (zie het arrest *Folgerø versus Noorwegen* van 29 juni 2007). Dat is een algemene norm die volgens het Hof voortvloeit uit dat neutraliteitsbeginsel en uit de door het Verdrag gewaarborgde vrijheden; die norm is van toepassing op alle Staten die partij zijn bij het Verdrag. Het Belgisch Grondwettelijk Hof heeft zich daarop gebaseerd voor zijn beruchte arrest van 12 maart 2015, waarin het Hof besluit dat men leerlingen niet mag verplichten les te volgen over een erkende godsdienst of over niet-confessionele zedenleer; dat laatste vak wordt ook als “niet-neutraal” beschouwd. Er moet in een mogelijke vrijstelling worden voorzien.

Een ander voorbeeld: het Hof heeft ook bepaald dat de staat niet kan eisen dat verkozenen of andere mensen die een officiële eed moeten afleggen, trouw moeten zweren op de Bijbel: een officiële eed mag geen religieuze connotaties bevatten (zie de arresten *Buscarini versus San Marino* van 18 februari 1999 en *Alexandridis versus Griekenland* van 21 februari 2008). Die regel geldt voor alle Staten.

Voor andere punten die verband houden met het neutraliteitsbegrip, kent het Hof de Staten echter een beoordelingsmarge toe. Sommige Staten, zoals Frankrijk, stellen dat neutraliteit impliceert dat erendiensten niet worden gefinancierd. Anders Staten zoals België, of zelfs de meerderheid van de Europese Staten, staan onder bepaalde voorwaarden een openbare financiering van de erendiensten toe – voor zover ze verschillende erendiensten ten goede komt en het regime open staat voor evoluties. Voor het Europees Hof voor de Rechten van de Mens zijn die verschillende modellen,

onder bepaalde voorwaarden, verenigbaar met het Verdrag. Er bestaat in dat opzicht geen eenvormig model dat uit het Verdrag voortvloeit.

Het Hof kent de Staten ook een beoordelingsmarge toe voor de regeling inzake religieuze symbolen in overheidsinstellingen. Dat is al ter sprake gebracht en ik zal zo meteen toelichten wat het Hof daarover precies stelt, maar ook hier gaat het Hof er vanuit dat de Staten verschillende keuzes kunnen maken, onder bepaalde voorwaarden. Ze beschikken dus over een beoordelingsmarge binnen de door het Hof vastgestelde grenzen.

Voorts wil ik in mijn uiteenzetting dieper ingaan op de problematiek van religieuze symbolen en het verband met het neutraliteitsbeginsel. Wanneer vandaag in België over neutraliteit wordt gesproken, wordt vooral dat probleem belicht, hoewel het om een beginsel gaat dat een hele waaier aan vraagstukken aansnijdt. Het begrip neutraliteit dat in die debatten wordt gehanteerd, lijkt mij soms betwistbaar en wijst op misverstanden of verwarring. Het lijkt me daarom nuttig om in dat opzicht bepaalde zaken te verduidelijken.

Eerste belangrijk punt: het grondwettelijke beginsel van neutraliteit geldt voor de staat en niet voor de openbare ruimte in brede zin. Vaak hoort men zeggen dat religie beperkt moet blijven tot de privéruimte en geen plaats heeft in de openbare ruimte. Dat is een heel dubbelzinnige verklaring, omdat de begrippen “privé” en “openbaar” in verschillende betekenissen kunnen worden opgevat. In één van de betekenissen van dat onderscheid “privé”–“openbaar” is de privéruimte de intieme, familiale, huiselijke ruimte terwijl de openbare ruimte de maatschappelijke ruimte omvat, waar personen die elkaar niet kennen met elkaar in contact kunnen treden, dus ook de straat, het openbaar vervoer of de arbeidsplaats, met inbegrip van de privésector. Soms hoort men mensen die zich in die visie op het onderscheid privé-openbaar plaatsen, in naam van de neutraliteit van de openbare ruimte eisen dat zichtbare uitingen van religieuze overtuigingen op straat, in het openbaar vervoer of in de privéondernemingen verboden worden. Dat is een problematisch beroep op het neutraliteitsbeginsel. We moeten terug naar de bestaansredenen van de neutraliteit: beletten dat de staat de vrijheid of de gelijkheid schendt door ten onrechte een levensbeschouwelijke overtuiging op te leggen of te bevoorstellen. Iemand die op straat loopt en door zijn kledij uiting geeft aan een religieuze overtuiging, bindt slechts zichzelf: hij handelt niet in naam van de staat. Het feit dat hij een religieuze overtuiging uitdraagt, bedreigt daarenboven de vrijheid van een ander of de gelijkheid tussen de individuen niet. Voor het overige erkennen internationale teksten zoals het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens het recht om zijn overtuiging of zijn godsdienst “in het openbaar of privé” te uiten. Het dient onderstreept dat het neutraliteitsbeginsel de scheiding tussen de *staat* en de religies beoogt en niet de scheiding tussen de *samenleving* en de religies. Neutraliteit is geen antireligieus concept dat ertoe strekt om de beoefening van de godsdienst in de samenleving te bestrijden. Die beoefening wordt beschermd door het recht op godsdienstvrijheid, uiteraard binnen de grenzen van de eerbiediging van de rechten van de ander en van de openbare orde. Vandaag ontwikkelt zich evenwel een verschijnsel: privéondernemingen maken aanspraak op het neutraliteitsbeginsel om aanwervingen te weigeren of om loontrekkenden die religieuze tekenen dragen te ontslaan. Een privéonderneming vertegenwoordigt nochtans noch de staat, noch alle burgers: ze dient het belang van haar aandeelhouders, haar doel is winst te maken voor die privépersonen. Men ziet dus niet goed in hoe die privé-entiteiten aanspraak kunnen maken op het grondwettelijke beginsel van de neutraliteit van de staat en op die grond beperkingen van de rechten van de loontrekkenden kunnen verantwoorden.

Tweede verduidelijking: de neutraliteit geldt voor de staat, maar niet voor de gebruikers van de openbare diensten. Het onderscheid privé-openbaar kan ook worden begrepen als het onderscheiden van de sfeer van de staatsinstellingen van die van het maatschappelijk middenveld. In die optiek beweren sommigen dat de neutraliteit van de staat impliceert dat elke zichtbare uiting van een religieuze overtuiging in de overheidsinstellingen uitgesloten moet zijn, zelfs wanneer ze afkomstig is van de gebruikers – mensen die bijvoorbeeld naar het gemeentehuis, de rechtbank, het openbaar ziekenhuis of een stembureau gaan. Het achterliggende idee is dat elke zichtbare aanwezigheid van de religie in zekere zin de fysieke ruimte van de staatsinstellingen zou “aantasten”. Ook hier moeten we terug naar de betekenis van de neutraliteit: wie zich in een rechtbank, een openbaar ziekenhuis of een stembureau begeeft en een religieus teken draagt, bindt de staat niet door zijn loutere aanwezigheid in een overheidsinstelling. Die aanwezigheid bedreigt evenmin de vrijheid van een ander. Hetzelfde kan men zeggen van iemand die in een openbaar ziekenhuis uit religieuze overtuiging een maaltijd zonder varkensvlees vraagt. Hij legt hierdoor een ander geen overtuiging op en bedreigt de gelijkheid niet.

Het is overigens interessant te zien dat het verslag van de *Commission sur l'application du principe de laïcité dans la République*, de zogenaamde “Stasicommissie”, die in 2003 in Frankrijk door president Jacques Chirac werd ingesteld, het over het begrip “accommodements raisonnables” – redelijke schikkingen – heeft en erop wijst dat schikkingen waardoor de neutraliteit van de staat kan worden verzoend met religieuze belevingen, perfect verenigbaar zijn met het beginsel van de laïcité.

Ik kom nu tot het meest controversiële probleem: impliceert neutraliteit een verbod op het dragen van religieuze tekenen door de ambtenaren van de staat? De vraag is relevant, want indien de Staat neutraal moet zijn, dan moeten zijn ambtenaren, door middel van wie hij handelt, het ook zijn. Maar impliceert die neutraliteitsplicht de verplichting om het dragen van tekenen die een religieuze overtuiging te kennen geven achterwege te laten?

Het antwoord ligt geenszins voor de hand. Mevrouw Françoise Tulkens heeft er terecht op gewezen dat we geconfronteerd worden met twee mogelijke interpretaties van de neutraliteit van de ambtenaren van de staat. Professor Sébastien Van Drooghenbroeck heeft die interpretaties goed toegelicht.

Volgens de eerste opvatting, de traditionele opvatting over de neutraliteit van de overheidsdiensten in het Belgisch administratief recht, heeft de neutraliteit betrekking op de handelingen van de staat en dus de handelingen van de ambtenaren: ze zijn verplicht neutraal te handelen, dat wil zeggen de gebruikers niet te discrimineren.

Volgens de tweede opvatting gaat de verplichting tot neutraliteit verder en geldt ze ook voor het uiterlijk van de ambtenaren. Met die insteek moeten de ambtenaren niet alleen neutraal handelen, maar moeten ze ook elk teken waaruit een religieuze of levensbeschouwelijke overtuiging blijkt uit hun vestimentair uiterlijk verwijderen. Dat standpunt wordt verantwoord met het idee dat men niet alleen discriminatie moet voorkomen, maar dat men ook moet voorkomen dat bij de gebruiker de vrees ontstaat dat hij gediscrimineerd kan worden en niet onpartijdig zal worden behandeld.

Over de eerste opvatting bestaat er een consensus, in de zin dat iedereen het erover eens is dat de neutraliteit *in elk geval* betrekking heeft op de handelingen van de ambtenaren.

Rond de tweede opvatting daarentegen wordt een debat gevoerd. En de Europese staten hebben hierover verschillende keuzes gemaakt. De ambtenaren verbieden religieuze tekenen te dragen, staat op gespannen voet met twee fundamentele vrijheden, de godsdienstvrijheid en het recht op non-discriminatie, een recht dat in de jaren 2000 werd versterkt door de omzetting van de Europese richtlijnen ter bestrijding van discriminatie, met name op grond van religie. Het verbod op religieuze tekenen in het openbaar ambt heeft tot gevolg dat sommigen geen toegang krijgen tot werken bij de overheid om redenen die met hun religieuze beleving te maken hebben, wat de vraag doet rijzen van de verenigbaarheid daarvan met het recht op non-discriminatie.

De vraag is de volgende: is het streven om de burgers te beschermen tegen de vrees eventueel partijdig te worden behandeld een voldoende reden om die maatregel, die een beperking van de godsdienstvrijheid en een verschil in behandeling inhoudt, te verantwoorden? En is het een pertinente en voldoende reden om *alle* ambten bij de overheid een dergelijk verbod op te leggen, van het meest discrete tot het meest opvallende en zichtbare?

Zoals mevrouw Tulkens in herinnering bracht, kunnen de vrijheden immers worden beperkt, maar dan onder bepaalde voorwaarden. Ik bespaar u de technische details, maar twee belangrijke voorwaarden zijn dat een dergelijk verbod verantwoord wordt door een rechtmatig doel en dat er evenredigheid is tussen de gekozen middelen en het nagestreefde doel.

Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens laat de Staten een ruime appreciatiemarge om te bepalen of het dragen van religieuze tekenen in overheidsinstellingen kan worden toegestaan dan wel verboden. Enerzijds heeft het in verschillende zaken aanvaard dat verboden die bepaalde ambtenaren werden opgelegd, verenigbaar waren met het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, maar beklemtoonde het telkens de specifieke context van het geval – zo kwam het tot die conclusie wat leerkrachten betreft en, in de zaak Ebrahimian tegen Frankrijk, in het geval van een maatschappelijk werkster van een openbaar ziekenhuis die in contact kwam met patiënten (arrest van 26 november 2015). Anderzijds heeft het Hof ook in een zeer betwist arrest – het arrest Lautsi tegen Italië – aanvaard dat een staat ervoor kon kiezen kruisbeelden op te hangen in publieke scholen (arrest van 18 maart 2011). Het Hof aanvaardt dus dat op dat vlak verschillende modellen mogelijk zijn.

Tot slot beklemtoon ik dat de Staten in Europa verschillende keuzes hebben gemaakt. Frankrijk heeft voor een strikte opvatting van de neutraliteit gekozen, met een algemeen verbod op het dragen van religieuze tekenen in het openbaar ambt. Het Verenigd Koninkrijk daarentegen heeft voor een heel ruime vrijheid gekozen: de ambtenaren mogen er religieuze tekenen dragen met het voorbehoud dat ze soms aan het uniform van de ambtenaren moeten worden aangepast. Nog andere landen, zoals Nederland, volgen een gedifferentieerde redenering: ze vinden dat een verbod voor bepaalde ambten verantwoord kan zijn, maar niet voor het volledige openbaar ambt.

De heer Eddy Caekelberghs. – Wij beginnen nu aan het volgende hoofdstuk. Ik geef het woord aan mevrouw Caeymaex, hoogleraar filosofie aan de *Université de Liège*. Haar uiteenzetting gaat over vrijheid, gelijkheid en multiculturaliteit.

Stelsel van rechten en vrijheden en de multi-culturele samenleving

Vrijheid, gelijkheid, multiculturaliteit

Mevrouw Florence Caeymaex. – Ik zal beginnen met een korte inleiding. Ik zal de kwestie die ons vandaag bezighoudt, toelichten vanuit de politieke filosofie. Omdat ik niet veel spreekijd heb, zal ik mij beperken tot enkele suggesties en blijft mijn betoog vrij allusief. Ik hoop niettemin dat het tot uw verbeelding zal spreken.

Ik verwijs naar het begrip laïciteit omdat het gepaster is dan het begrip neutraliteit, dat volgens mij vooral als juridisch begrip een duidelijke betekenis heeft. Vanuit het perspectief van de geschiedenis van het politieke denken en de politieke geschiedenis is het begrip laïciteit zinvoller, hoewel het in België een bijzondere betekenis heeft. Ik interpreteer het in een vrij algemene zin.

De recente voorstellen om de laïciteit – of men ze nu neutraliteit of onpartijdigheid noemt of ernaar verwijst met een of ander begrip – in de grondwet op te nemen is een ware vitaliteitstest voor de democratie, een diagnostische test voor de gezondheid van onze democratie. De vitaliteit van een democratie meet men onder andere aan haar vermogen om op een inventieve en open manier op bepaalde situaties te reageren. Om de metafoor van de vitaliteit door te trekken, zou ik zeggen dat een democratie in goede gezondheid verkeert wanneer zij kritieke situaties kan aangrijpen om haar idealen en politieke begrippen in twijfel te trekken en te herdefiniëren.

Ik geloof dus helemaal niet dat men de gezondheid van een democratie kan meten aan haar vermogen om eeuwige principes op te leggen en te doen nakomen, maar integendeel aan haar vermogen om ervoor te zorgen dat haar idealen worden gedragen door een zo groot mogelijk aantal mensen. Dat grote aantal staat in een hedendaagse democratie gelijk met pluralisme. Dit is een grote uitdaging. Het gaat om het uitwerken van de concrete universaliteit van de democratie.

Meer in het bijzonder maakt laïciteit ongetwijfeld deel uit van de politieke woordenschat van het moderne democratische burgerschap. Zij is één van de concrete omzettingen van de idealen van vrijheid en gelijkheid waarover Julie Ringelheim in het begin van haar uiteenzetting gesproken heeft. Het moet echter gezegd worden dat vele verwijzingen naar de laïciteit vandaag uitgaan van een reactieve, defensieve of agressieve opstelling. In dit geval wordt laïciteit naar voren gebracht als een eenduidig principe om zich te verzetten tegen wat er in de realiteit tegenover staat.

In tegenstelling tot deze dwingende opvatting van laïciteit en democratie moeten we er mijns inziens naar streven laïciteit te definiëren in de huidige context. Het is dus zaak praktische betekenissen uit te werken die niet zozeer getoetst moeten worden op principieel niveau, maar wel aan de gevolgen ervan, aan waar zij ons hier en nu concreet toe verbinden. Ik wijs hiermee in zekere zin op de experimentele dimensie van de democratie, die de filosoof John Dewey, die een experimentele opvatting van de democratie had, zo goed in theorie heeft gebracht.

Het is duidelijk dat de context, het hier en nu, gekenmerkt en zelfs bepaald wordt door tendensen die de identiteit en de gemeenschap willen herbevestigen, zoals die zich nu voordoen bij de diaspora van geïmmigreerde moslims in wat we (al te gemakkelijk?) de multiculturele samenlevingen noemen.

Het is ook duidelijk dat terroristische aanslagen de extreme en uiterst gewelddadige, maar gelukkig nog marginale, uiting zijn van deze tendensen. Deze verschijnselen, die trouwens op een extreem gewelddadige manier de landen van de Maghreb en het Midden-Oosten teisteren, zijn openlijk gekant tegen de sociale en politieke tradities van de noordelijke landen, die een lange weg naar secularisatie en laïcisering hebben afgelegd.

In deze omstandigheden is het dan ook moeilijk te weerstaan aan de verleiding, die vandaag groot is, om evenredig te antwoorden met een strakke, principiële en ronduit reactieve opvatting van laïciteit. Hoe kan men voorkomen dat laïciteit misbruikt wordt ten dienste van een herbevestiging van de identiteit die evenredig is aan wat men wil bestrijden?

Het toenemende succes van radicaal-rechtse en xenofobe politieke bewegingen in heel Europa, die voordeel halen uit de opportunistische verdediging van de laïciteit, toont ons daarentegen dat de democratie alleen kan worden verdedigd als zij voortdurend opnieuw wordt uitgevonden en op voorwaarde dat de hiermee verbonden idealen zinvol lijken voor de meesten of zelfs voor allen.

Deze idealen mogen met andere woorden niet het voorwendsel vormen voor een opdeling in WIJ en ZIJ. Ze moeten integendeel de fundering vormen voor wat ik een beleid of strategie van de civiliteit zou noemen. Wat is civiliteit en hoe kan men daarvoor een strategie uitstippelen? Ik denk dat het gaat om strategieën die we moeten bedenken om ervoor te zorgen dat de diversiteit en het pluralisme in onze samenleving, die het centrum van de democratie vormen, niet uitmonden in geweld. De civiliteit houdt als het ware een reeks maatregelen in waardoor het geweld dat pluralisme soms meebrengt, wordt tegengehouden of omgebogen.

Volgens mij houdt dit ook in dat we het begrip laïciteit opnieuw moeten bekijken. Jean Baubérot heeft in zijn werken duidelijk aangetoond dat er achter de laïciteit van de Franse republiek – die vaak wordt omschreven als hét model van neutraliteit op basis van de scheiding van kerk en staat – andere vormen van laïciteit verscholen gaan.

Deze verschillende vormen van laïciteit kunnen eigenlijk beschouwd worden als onderdelen van twee structurele pijlers, of ook twee interpretaties van de neutraliteit of de onpartijdigheid van de staat: enerzijds kan men spreken van de laïciteit van de scheiding, of het laïcisme, waar een zekere vijandigheid bij hoort tegenover godsdienst. Daarbij wordt godsdienst verwezen naar de privésfeer, en wordt de publieke ruimte “neutraal” gemaakt. Anderzijds is er de multiculturele laïciteit, die pluralisme voorstaat en culturele en religieuze minderheden actief erkent. Beide zienswijzen spelen, ondanks hun verschillen en ondanks de verschillende inzet die zij vragen, een rol op het vlak van de emancipatie en de vrijheid. Het gaat erom dat men zich bevrijdt van toezicht, onderwerping en dominantie, die altijd kunnen opduiken wanneer er sprake is van verschillende gemeenschappen en overtuigingen.

De laïciteit gebaseerd op scheiding en de multiculturele laïciteit zijn, ondanks hun verschillen, bedoeld als instrumenten of manieren waarmee men de vrijheid van eenieder kan bewerkstelligen.

Het is dan ook op dat niveau dat er over beide moet worden nagedacht. Beide zienswijzen verschillen van elkaar op het vlak van het concrete beleid, maar hebben toch een gemeenschappelijk vertrekpunt: zij veronderstellen dat alles wat cultuur, geloof of overtuiging betreft berust op een persoonlijke keuze. Maar kan men ervan uitgaan dat vrijheid een keuze is die eenieder gelijkelijk is gegeven, en dat de enige vraag is welke grenzen kunnen worden gesteld aan die persoonlijke vrijheid, die bijna als vanzelfsprekend wordt ervaren?

Ik ben er integendeel van overtuigd dat de hele moderne politieke geschiedenis sinds 1789, sinds de strijd om de burgerrechten tot onze complexe vormen van sociaal recht, één essentiële les bevat: vrijheid kan niet worden uitgeoefend zonder dat men zich ten gronde afvraagt wat de voorwaarden voor die vrijheid inhouden. Vrijheid wordt de mens niet meegegeven als een simpele keuzemogelijkheid. Vrijheid moet worden afgedwongen en bevestigd dankzij collectieve maatregelen. Vrijheid is in zekere zin de paradoxale aanspraak die men maakt op onvoorwaardelijkheid, die toch steeds voorwaardelijk blijkt.

Voor vrijheid kan men twee soorten voorwaarden onderscheiden. De eerste voorwaarde is formeel. Aangezien vrijheid alleen zinvol is binnen een relatie, veronderstelt zij ook een zekere gelijkheid. Een mens kan alleen vrij zijn als hij ook vrij kan zijn samen met anderen. Vrijheid is dus iets wat bestaat onder gelijken.

Gelijkheid en vrijheid waren in het antieke staatsburgerschap al verondersteld wederzijds te zijn. In ons moderne democratische staatsburgerschap worden gelijkheid en vrijheid ook verondersteld wederzijds te zijn en hebben zij in principe een universele draagwijdte.

Een tweede voorwaarde van vrijheid is haar verankering in de verschillende dimensies van het concrete bestaan. Ze bestaat pas echt wanneer het subject een actieve band heeft met zijn eigen politieke, sociale, economische en culturele omstandigheden. Elke eis om vrijheid is historisch onlosmakelijk verbonden met de omstandigheden van haar doeltreffendheid, met de omstandigheden die haar beperken en die zij wil overstijgen. De mogelijkheid voor het subject om een actieve band te hebben met zijn eigen omstandigheden, moet worden opgebouwd, met andere woorden collectief zijn ingesteld. Ik geloof dat dit de les is die onze politieke geschiedenis en de geschiedenis van ons politiek denken dat daarmee gepaard gaat, ons hebben geleerd.

Elk individu of subject kan als vrij worden beschouwd wanneer het een band met zijn eigen omstandigheden kan onderhouden, wanneer het kan inspelen op datgene wat hem beïnvloedt, met datgene waaraan hij van in het begin als sociaal individu is onderworpen. En dat ongeacht of het alleen maar gaat om datgene wat hem sociaal bepaalt, dan wel om datgene wat hem ernstig domineert. Die omstandigheden zijn naar mijn gevoel zowel materieel als symbolisch. Daarom moeten de democratische, politieke, gerechtelijke en sociale instellingen een tweevoudige uitdaging aangaan die betrekking heeft op zowel de materiële als de symbolische kant van het bestaan. Ik leg de nadruk op dat tweevoudige aspect dat vaak terzijde wordt geschoven in de discussies over laïciteit, die vaak gericht zijn op de symbolische, ideologische en culturele dimensie van de emancipatie. Ook hier kan de politieke geschiedenis van de moderne democratie ons ongetwijfeld iets leren. Hoewel emancipatie mensen in staat stelt om hun eigen lot in handen te nemen, is dat enkel mogelijk op het tweevoudige niveau van het symbolische en het materiële. Als sociaal wezen leeft de mens zowel in een dimensie van zijn culturele overtuigingen als in een dimensie van sociaaleconomische determinatie.

Ik ben nochtans niet bepaald de idee genegen om culturele identiteiten te herleiden tot loutere uitingen van een sociaaleconomische positie, alsof culturele identiteit enkel een ideologische weerspiegeling zou zijn van een houding of een economische positie. Toch moet worden vastgesteld dat die dimensies, hoewel ze verschillend zijn, met elkaar verband houden. De geschiedenis toont telkens weer aan dat mensen die blootgesteld worden aan het economisch geweld van de kapitalistische markt, omdat zij er geen erkenning, veiligheid of solidariteit in kunnen vinden, geneigd zullen zijn om op een radicale manier terug te plooiën op een eigen gemeenschap en een

symbolische identiteit. Daarom mag emancipatie mensen niet zomaar losmaken van hun culturele overtuigingen zonder er tegelijk voor te zorgen dat de samenleving de zuivere marktlogica overstijgt en paal en perk stelt aan de ongebreidelde concurrentie tussen alle individuen, die te zeer het model van alle maatschappelijke relaties dreigt te worden.

De hysterische identiteitsvorming die men aantreft bij de geïmmigreerde moslimdiaspora is mijns inziens niets meer dan een rampzalige en niettemin voorspelbare reactie op het verdwijnen van het zogenaamde sociale burgerschap.

Als laïciteit een probaat middel is voor emancipatie en het democratische staatsburgerschap, in plaats van een eenduidig beginsel of doel, dan zouden we laïciteit misschien kunnen opvatten als één van de strategieën van civiliteit die ik reeds ter sprake bracht. Eén van de strategieën van civiliteit, met andere woorden de omkering of het bedwingen van geweld dat onze samenleving bedreigt. De concrete uitoefening van vrijheid veronderstelt voor eenieder een zekere vorm van burgerlijke en sociale veiligheid. Als democratie iets anders is dan een co-existentie van meningen en keuzes, indien democratie een emancipatieproject voor iedereen is, de opbouw van instellingen die mensen in hun sociaal en relationeel leven de mogelijkheid geven om een actieve band te onderhouden met alles wat hen sociaal bindt, dan kan laïciteit deel uitmaken van die stelling.

Ze zal een manier moeten vinden om tot uitdrukking te komen of om de problematiek van symbolische en culturele identiteit aansluiting te doen vinden op de praktijken van sociale transformatie en de afbouw van economische verhandelbaarheid waar ze historisch mee verbonden is geweest. Anderzijds zou ze concrete ruimte voor vrijheid tot stand moeten brengen, een ruimte waar vrijheid concreet kan worden ingevuld. Een ruimte waar je de ander tegemoet kan komen, zonder aan geweld of morele onzekerheid te worden blootgesteld. Het begrip civiliteit verwijst uiteraard naar de idee van de stadstaat of het staatsburgerschap, naar een gedeelde ruimte. Maar ik denk dat ze ook suggereert dat de stadstaat niet alleen een neutrale ruimte van vreedzaam samenleven is. Civiliteit betekent ook bepaalde gemeenschappelijke codes of normen delen die wederkerigheid mogelijk maakt, zo ook erkenning, een speelruimte met overtuigingen en affiniteiten die ik het belangrijkste acht.

Daarom denk ik dat de idee van civiliteit in werkelijkheid tegelijk de twee aspecten van neutraliteit en erkenning zou kunnen verenigen die de laïciteit als scheiding enerzijds en de multiculturele laïciteit anderzijds, misschien uit elkaar proberen te houden. Dat zijn de suggesties die ik u wilde toelichten.

De heer Eddy Caekelberghs. – Ik geef nu het woord aan de heer Jurgen Slembrouck, moreel consulent en ethicus aan de Universiteit Antwerpen.

Ethiek en diversiteit

De heer Jurgen Slembrouck. – Het is een eer om het woord tot u te mogen richten over een onderwerp waarvan het belang niet kan worden overschat: het stelsel van rechten en vrijheden. Het zijn immers die rechten en vrijheden die ervoor zorgen dat we een leven kunnen leiden op maat van onze eigen inzichten en voorkeuren.

Het spreekt voor zich dat verschillende mensen op een verschillende manier van die vrijheid gebruik zullen maken. Vrijheid leidt dus vanzelf tot diversiteit. Die diversiteit is positief: ze verruimt onze blik en stimuleert wederzijdse aanvulling.

Tegelijk doet ze ook problemen rijzen. Ze zet de tegenstellingen tussen verschillende visies op scherp en doet twee vragen rijzen. Ten eerste, hoe kunnen mensen die fundamenteel andere antwoorden formuleren op dezelfde geluks- en zingeingsvragen, überhaupt nog samenleven? Ten tweede, welk gezag wordt door vrije en gelijke mensen nog aanvaard?

Het is precies op die vragen dat een seculiere samenleving zoals de onze een antwoord biedt. Het samenleven wordt mogelijk gemaakt door de maatschappij te compartimenteren in drie verschillende sferen: de privésfeer, de publieke sfeer en de overheids sfeer.

De reikwijdte van de vrijheid wordt afhankelijk gemaakt van de sfeer waarin men die vrijheid wil beleven. Het grootst is de vrijheid in de privésfeer.

In de publieke sfeer – de straten en pleinen die we met elkaar delen – beperkt de vrijheid van de ene de vrijheid van de andere. Daar gelden de normen en regels waar een democratische consensus over bestaat en die bij wet zijn aangenomen.

In de overheids sfeer ten slotte wordt de vrijheid strikt beperkt. Die vrijheidsbeperking houdt verband met de tweede vraag. Welk gezag wordt door vrije en gelijke mensen nog aanvaard?

Het gezag van de overheid is nodig om haar taken naar behoren te kunnen uitoefenen. De overheid organiseert het politieke debat, biedt op basis van de goedgekeurde wetten een publieke dienstverlening aan en controleert de naleving van de wetten. De burgers aanvaarden het gezag van de overheid op voorwaarde dat de overheid hun vrijheid respecteert en dat ze democratische controle kunnen uitoefenen.

Het primaat van het stelsel van rechten en vrijheden manifesteert zich dus in de dienstbaarheid die de overheid aan de dag moet leggen. Die dienstbaarheid wordt zichtbaar door de neutraliteit waartoe de overheid wordt verplicht. In een model van strikte overheidsneutraliteit moeten alle aspecten die de overheid kenmerken elke schijn van partijdigheid vermijden. De wetten die ze uitvaardigt, de dienstverlening die ze aanbiedt, de gebouwen die ze beheert en de ambtenaren die de overheid tewerkstelt, moeten allemaal van onpartijdigheid getuigen.

De neutraliteitsverplichting van de overheid maakt het begrijpelijk dat ze uitgerekend gevoelig is voor levensbeschouwelijke symbolen. Levensbeschouwingen bevatten immers mens- en wereldbeelden waarvan men beweert dat ze waar zijn, die voor iedereen en in alle tijden gelden, waaruit opvattingen over goed en kwaad volgen en die binnen een groep van gelijkgezinden beleefd worden. Het zijn deze sterk ethisch geladen waarheids- en universaliteitspretenties van levensbeschouwingen die maken dat hun symbolen het louter persoonlijke terrein overschrijden.

Het zijn deze eigenschappen die ook begrijpelijk maken waarom dergelijke symbolen het voorwerp zijn van verboden. Confrontatie ermee doet twifelen aan de objectiviteit van de dienstverlening en kan schadelijk zijn voor het zelfbeschikkingsrecht van de burgers. Ik zal dat illustreren aan de hand van enkele concrete voorbeelden.

Ten eerste, een man werd jarenlang misbruikt door een priester en wil aangifte doen. De politieagent bij wie hij een klacht wenst in te dienen, draagt een groot kruis aan een halsketting.

Ten tweede, een moslima die twijfelt aan haar geloof, wil in de openbare bibliotheek de film *Submission* van Theo van Gogh en het boek *Why I Am Not a Muslim* van Ibn Warraq ontlenen. De bibliotheekbediende heeft een baard en draagt een djellaba en een muts.

Ten derde, de bouwaanvraag voor een nieuwe moskee wordt geweigerd. De islamitische architect gaat verhaal halen bij de bevoegde ambtenaar die duidelijk herkenbaar is als een orthodoxe jood.

Deze voorbeelden zijn hypothetisch, maar niet absurd. Ze hebben betrekking op existentiële aspecten van het menselijke leven, waarover levensbeschouwingen zich uitspreken en waarover individuele mensen in een open samenleving zoals de onze vrij kunnen beschikken. Als we die vrijheid ernstig nemen en centraal plaatsen, ligt het voor de hand dat de overheid levensbeschouwelijke symbolen bant.

Iedereen die levensbeschouwelijk geletterd is en een beetje inlevingsvermogen bezit, begrijpt dat het niet-neutrale voorkomen van de ambtenaar een ongewenste invloed kan uitoefenen op de perceptie van de dienstverlening, of een ernstige bedreiging vormt voor het zelfbeschikkingsrecht van de burgers. Daardoor kan het vertrouwen van de burgers in de onpartijdigheid van de overheid worden aangetast en wordt hun bereidheid om gedeelde regels en normen na te leven, ondermijnd.

Een laatste voorbeeld maakt duidelijk dat er ook een negatief effect kan zijn wanneer de dienstverlening uitstekend is en dat exclusief focussen op de dienstverlening niet voldoende is als we de vrijheid en het zelfbeschikkingsrecht van de burger centraal plaatsen.

Leerlingen krijgen les van een uitstekende leraar die door de leerlingen op handen wordt gedragen. De leraar is een overtuigde vrijzinnig humanist die op zijn jasje steeds een pin met een fakkeltje draagt. Door de constante confrontatie met de levensbeschouwelijke overtuiging van de leerkracht kunnen de leerlingen verkeerdelijk tot de overtuiging komen dat het noodzakelijk is om een vrijzinnig humanist te zijn, wil men voorbeeldig in het leven staan. Officieel onderwijs moet er echter net over waken dat leerlingen zich autonoom op basis van objectieve informatie levensbeschouwelijk oriënteren. Leerkrachten van wie de levensbeschouwing herkenbaar is, die uitstekend les geven en tot voorbeeld strekken, kunnen, vanuit het perspectief van de vrijheid, ook een sturende en dus ongewenste invloed uitoefenen.

Door levensbeschouwelijke symbolen te dragen zendt men een signaal uit, getuigt men van een aanhorigheid, bekent men zich tot een bepaalde levensbeschouwelijke oriëntatie, inclusief de moreel geladen waarheids- en universaliteitspretentie. Een ambtenaar die zijn levensbeschouwing toont, stelt op die manier een tendentieuze handeling die elke andere handeling levensbeschouwelijk dreigt te besmetten. Het is overigens precies dit besmettelijke of grensoverschrijdende karakter dat verklaart waarom ook overheidsgebouwen, die nochtans niet kunnen handelen, neutraal moeten zijn en we bijvoorbeeld niet willen dat een dokter wordt veroordeeld wegens het niet naleven van de zorgvuldigheidseisen die gelden voor het uitvoeren van euthanasie en er in de rechtszaal een groot kruisbeeld aan de muur hangt.

U stelt zich nu misschien de vraag of alle uiterlijkheden problematisch zijn. Dat is niet het geval. Het grensoverschrijdende karakter neemt gradueel af naarmate ook de moreel geladen waarheids- en universaliteitspretentie afneemt. Er kan een onderscheid worden gemaakt tussen levensbeschouwingen, ideologieën, bewegingen en levensstijlen. Levensstijlen zijn het minst problematisch en kunnen worden toegelaten. Ter illustratie, iemand die de voorkeur geeft aan hemden boven T-shirts, zal niet beweren dat zijn voorkeur op "Waarheid" berust en dat alle mensen die een T-shirt dragen in zonde leven en voor hun levensstijl zullen branden in de hel. Voor die uiterlijkheden die zowel een levensbeschouwelijke als een levensstijlconnotatie hebben, kan de tolerantie spelen. Baarden, trouwringen of stropdassen in de kleur van een politieke partij vormen dan ook geen probleem.

Voor de volledigheid vermeld ik nog die eigenschappen die niet verboden moeten worden, omdat ze niet het voorwerp zijn van een vrijwillige keuze: leeftijd, gender, huidskleur, handicap, seksuele geaardheid, enzovoort.

Ondertussen is duidelijk geworden dat in vergelijking met een model van strikte neutraliteit, een model van dienstverleningsneutraliteit het zelfbeschikkingsrecht onvoldoende kan beschermen. Het is immers blind voor het grensoverschrijdende effect.

Misschien bent u van mening dat de overheid, wil zij door iedereen erkend worden, ook een afspiegeling moet zijn van de diversiteit die de samenleving kenmerkt. De vraag is of een dergelijk model binnen een superdiverse samenleving haalbaar is. Voor elke overtuiging een loket is niet realistisch.

Laten we niet uit het oog verliezen dat mensen afhankelijk zijn van de overheid voor het verlenen van een dienst, zij hebben dus geen uitwijkmogelijkheid, en dat de menselijke tolerantie grenzen kent. Hoeveel devote moslims willen zich laten helpen door een ambtenaar die een T-shirt draagt met daarop een Mohammed-cartoon? Hoeveel aidspatiënten zullen zich gerespecteerd weten wanneer ze voor de registratie van hun euthanasieverklaring worden geholpen door een ambtenaar die een T-shirt draagt met de slogan: “Aids is een vorm van immanente gerechtigheid”?

Aan het opgeven van de neutraliteitsverplichting is een bijzonder groot gevaar verbonden. Het leidt ertoe dat de overheid de morele bakens zal uitzetten waarbinnen de godsdienstvrijheid beleefd mag worden. Een voorbeeld: in 2013 werd een Brusselse ambtenaar ontslagen omdat hij op basis van zijn godsdienstvrijheid een hand weigerde te geven aan een vrouwelijke schepen, maar werknemers van Actiris, de Brusselse dienst voor arbeidsbemiddeling, mogen wel een hoofddoek dragen. Wat maakt dat het ene reden is voor ontslag en het andere niet? Beide zijn een uiting van dezelfde godsdienstige opvatting over seksuele zedelijkheid; beide gedragingen zijn het resultaat van een bewuste handeling. De overheid stipuleert dus – op een volstrekt willekeurige basis – welke godsdienstige gedragingen gepast zijn en welke niet. Een gebrek aan neutraliteit dreigt dus aanleiding te geven tot het ontstaan van een paternalistische overheid die de godsdienstvrijheid beperkt.

Tot slot is er nog het model van de geüniformeerde neutraliteit. Daar geldt de gedachte dat de neutraliteit alleen gegarandeerd kan worden wanneer ambtenaren een uniform dragen. Hoewel uniformen voor sommige ambtenaren noodzakelijk zijn omdat ze functioneel zijn, geldt dat niet voor alle ambtenaren. Dit model overdrijft het grensoverschrijdende effect en verbiedt daardoor te veel.

Ik heb geprobeerd om in deze korte uiteenzetting duidelijk te maken waarom in vergelijkend perspectief een model van strikte neutraliteit het best het stelsel van rechten en vrijheden beschermt en daarom verkozen moet worden. Ik heb daarvoor een beroep gedaan op uw redelijkheid. Ik verklaarde het grensoverschrijdende karakter dat kan uitgaan van levensbeschouwelijke symbolen en maakte op basis daarvan een onderscheid tussen levensbeschouwingen, ideologieën, bewegingen en levensstijlen.

Tot slot wil ik een beroep doen op uw medemenselijkheid. Als u nadenkt over de neutraliteit van de overheid mag u niet uitgaan van uw eigen levensbeschouwelijke weerbaarheid en assertiviteit. U moet zich verplaatsen in de situatie van uw levensbeschouwelijk kwetsbare medeburgers: de man die jarenlang misbruikt werd door een priester, de moslima die twijfelt aan haar geloof, de devote

moslim die zich moet laten bedienen door iemand die een T-shirt met een Mohammed-cartoon draagt, ... ook zij hebben recht op vrijheid, ook zij hebben recht op respect.

Laat u dan ook niet misleiden door de valkuilen die het debat ontsieren. Zij die beweren dat neutraliteit onmogelijk is omdat mensen nu eenmaal bepaalde levensbeschouwelijke opvattingen hebben, hebben geen verweer tegen zogenaamde weigerambtenaren die, zoals recentelijk nog in de Verenigde Staten, weigeren om mee te werken aan het voltrekken van een homohuwelijk. Laat u niet op een verkeerd spoor zetten door diegenen die beweren dat neutraliteit overbodig is, omdat uiteindelijk alle mensen hetzelfde willen. Als dat het geval zou zijn, vanwaar dan al dat geweld? En waarom dan dit colloquium? Laat u niet afleiden door diegenen die zeggen dat neutraliteit onwenselijk is omdat ze perverse effecten heeft voor de tewerkstelling van kansarme groepen en bijdraagt aan de radicalisering. Hoewel die onderwerpen van belang zijn, van groot belang zelfs, behoren ze niet tot de essentie van de discussie.

Neutraliteit dient slecht één doel – mevrouw Ringelheim verwees er al naar – het is een instrument: de vrijheid en de gelijkheid, het morele ideaal van de liberale rechtsstaat beschermen.

Tot slot, prik de bewering door dat neutraliteit ondemocratisch is en dat overheidsneutraliteit synoniem is voor een atheïstische staatsreligie. Alle levensbeschouwelijke overtuigingen zijn het voorwerp van een verbod.

Dames en heren, geachte senatoren, zolang de neutraliteit niet expliciet wordt verankerd in de grondwet, en zolang er geen grote politieke meerderheid is die deze neutraliteit verdedigt als een gemeenschappelijke basis voor het harmonieuze samenleven, valt te verwachten dat dit thema voor maatschappelijke tweespalt zal blijven zorgen. Dat is bijzonder jammer, want het neutrale karakter van de overheid is er net op gericht om autochtonen en allochtonen, gelovigen en ongelovigen, progressieven en conservatieven, links en rechts met elkaar te verbinden. Kortom, om een samenleving te creëren waarin mensen met tegengestelde opvattingen kunnen samenleven. Precies daarom was in 2009 het toenmalige Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding van mening dat “de politieke wereld op het hoogste normatieve niveau moet beslissen om klaarheid te scheppen in de situatie en aldus de gelijkheid en coherentie tussen de diensten van eenzelfde overheid te garanderen.” Geachte senatoren, ik wens u daarbij veel wijsheid toe en hoop dat mijn korte en licht geëngageerde uiteenzetting u daarbij kan inspireren.

De heer Eddy Caekelberghs. – Ik geef het woord aan de heer Etienne Vermeersch, emeritus professor in de filosofie en de ethiek, gewezen decaan en erevicerector van de universiteit van Gent. Hij zal het hebben over convergerende visies om samen te leven.

Ontmoetingspunt

Convergerende visies om samen te leven: een vrijzinnig humanistisch discours

De heer Etienne Vermeersch. – Mijn uiteenzetting bestaat uit twee delen. Eerst geef ik een algemene inleiding over politieke theologie en vervolgens focus ik me op enkele heel concrete

toepassingen. Elke spreker heeft het al opgemerkt: we beschikken over een uiterst beperkte spreektijd. Ik weet dan ook niet hoeveel toepassingen ter sprake kunnen worden gebracht. U vindt alles wel terug in mijn schriftelijke toelichting.

Het huidige laïcismedebat heeft, hoewel niet exclusief, toch in hoofdzaak te maken met problemen rond het functioneren van de islam binnen onze samenleving. Daarom is het nuttig de fundamenten van onze verdraagzame democratie in herinnering te brengen.

De monotheïstische godsdiensten, en meer bepaald het christendom en de islam, gaan uit van de gedachte dat er een god is, die de schepper is van de wereld en de grondlegger van de plaats van de mens in die wereld. Daaruit volgt dat zowel het individueel handelen van de mens, dat geregeld wordt door de moraal, als het collectief handelen, het politieke bestel, zich naar zijn beslissingen moeten richten. Volgens beide godsdiensten zijn de basisnormen voor moraal en politiek te vinden in zijn Openbaring, respectievelijk de Bijbel en de Koran.

In het Westen was iedereen er tot het begin van de zestiende eeuw van overtuigd dat het politieke gezag van de vorsten aan God ontleend werd, soms met inbreng van de kerkelijke overheden, maar in elk geval volgens principes gebaseerd op de Bijbel.

Door het feit dat op het gebied van het recht de Bijbel, en zeker het Nieuw Testament, niet heel uitvoerig was, steunde men in grote mate op een goed uitgewerkt rechtssysteem, namelijk dat van het Romeinse recht. Dit bracht in de westerse maatschappijordening een belangrijke seculiere, niet-religieuze factor, wat in de islamwereld nooit het geval was.

In het begin van de zestiende eeuw deden zich in het Westen twee belangrijke gebeurtenissen voor. Luther startte in 1517 de protestantse hervormingsbeweging en Machiavelli publiceerde in 1513 zijn *Il Principe*, waarin hij een staatstheorie ontwikkelde die niet op godsdienstige, maar op louter rationele gronden stoelde.

De Hervorming zou aanleiding geven tot een lange periode van vervolgingen en godsdienstoorlogen, die in 1648 eindigde met de vaststelling dat men onvermijdelijk moest aanvaarden dat diverse vormen van christendom in Europa zonder strijd naast elkaar zouden leven. Dat de Openbaring het fundament was van de staatsordening werd hierdoor niet aangetast, maar ze was wel vatbaar voor uiteenlopende interpretaties.

Deze eeuwenoude politieke theorie werd door Hobbes in 1651 in *Leviathan* afgebroken en vervangen door de gedachte dat de grondslag van de staatsmacht, de soevereiniteit, bij het volk ligt. Het volk staat deze soevereiniteit echter definitief af aan de vorst. Bij Spinoza en Locke kreeg deze afstand een niet-absoluut, maar tijdelijk karakter, wat de grondslag werd van de democratie. Die werd in de feiten gerealiseerd in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsstrijd in 1776 en de Franse Revolutie in 1789.

De visie op individuele vrijheid van godsdienst is in het spoor van die ontwikkelingen ontstaan bij Spinoza, Pierre Bayle en Locke. Zowel de democratiegedachte als de godsdienstvrijheid hebben nog een lange weg af te leggen gehad en de dictaturen van de twintigste eeuw, communisme, fascisme en nazisme, hebben zelfs de fundamenten ervan in gevaar gebracht.

In het kader van het huidige laïcismedebat is het van kapitaal belang te beseffen dat het principe van een seculiere tolerante democratie een zuiver westerse gedachte is die mede werd beïnvloed door de ervaring van de gruwelijke godsdienstoorlogen van de zestiende en de zeventiende eeuw en de

achteruitgang van de opvatting dat God de grondslag van de maatschappelijke ordening vormt. Die visie op het autonoom karakter van de staatsordening is ook stilaan in de christelijke theologieën doorgedrongen.

Die problematiek heeft zich in de islamwereld nooit gesteld en er is dus ook geen aanleiding geweest om een politieke filosofie of theologie te ontwikkelen.

Dat is niet alleen een problematiek van de besturende elite. De fundamentele rol van de godsdienst in het maatschappelijke leven dringt zich op aan ieder individu. Iedereen is namelijk geconfronteerd met het recht. In tegenstelling met het Nieuw Testament is in de Koran wel degelijk de grondslag gelegd voor het recht en in de eeuwen daarna is dit uitgewerkt in de sharia, een rechtssysteem dat een wezenlijk onderdeel vormt zowel van het geloof als van het alledaagse leven van de moslim.

Het is daarom niet te verwonderen dat de Cairo Declaration on Human Rights in Islam van 1990 de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens volledig ondergeschikt maakt aan de sharia. Artikel 24 bepaalt: “All the rights and freedoms stipulated in this declaration are subject to the islamic shariah.”

Wegens het toenemende aantal moslims in het Westen, zal een hedendaagse visie op een laïciserende seculiere staat daarmee rekening moeten houden. Men moet beseffen dat het voor een gelovige moslim niet evident is af te stappen van de gedachte dat God de ware bron is van alle recht en wet. Door de totale vervlechting van recht en godsdienst in de islam doet een seculiere visie op maatschappij en recht eigenlijk afbreuk aan de integriteit van het moslimgeloof. Een consequente godsdienstbeleving door moslims kan dus een schending van onze mensenrechten tot gevolg hebben. Dat is geen verwijt, maar een simpele vaststelling.

Zo keurt de Koran veelwijverij uitdrukkelijk goed: een man mag seksuele betrekkingen hebben met vier echtgenoten en een onbepaald aantal slavinnen; een man kan huwen met een meisje dat niet geslachtsrijp is; een man kan zijn echtgenote verstoten; de getuigenis van een man is die van twee vrouwen waard, enzovoort. Op geloofsafval staat de doodstraf.

Met betrekking tot de interpretatie van de godsdienstvrijheid is het dus evident dat het in artikel 9 EVRM vermelde recht op het onderhouden van geboden en voorschriften niet in zijn totaliteit toepasbaar is. De voorschriften die ik daarnet heb vermeld, stroken niet met het EVRM, maar ze staan wel degelijk in de sharia en zelfs in de Koran. Daarnaast zijn er nog een aantal andere gedragingen die misschien niet altijd in de Koran staan, maar wel in de Hadith, en die vrij verspreid zijn, zoals de gehoorzaamheidsplicht van de vrouw aan haar man, het recht van de vader om de huwelijkskeuze van zijn dochter te bepalen, het hoederecht na verstoting, het uithuwelijken op heel jeugdige leeftijd. Zo zijn er nog een hele reeks gebruiken waarvan men zich kan afvragen of ze wel stroken met de opvatting van de gelijkheid van man en vrouw en met het recht van kinderen om, als ze meerderjarig worden, volkomen autonoom de richting te kiezen die ze willen inslaan.

Vertrekkend van die algemene uitgangspunten is het nuttig op specifieke problemen te wijzen die in dit verband kunnen ontstaan. Wanneer men aan de ene kant het primaat van de seculiere staat wil garanderen bij het vastleggen van de normen van het samenleven, en aan de andere kant het principe van godsdienstvrijheid wil respecteren, dan volgt uit de analyse van de geciteerde voorbeelden dat er een afweging nodig is tussen de godsdienstvrijheid van de burgers, aan de ene kant, en de wetten, normen en organisatorische noodwendigheden, aan de andere kant.

Bij deze afweging kan men diverse aspecten in overweging nemen. Dit is enigszins een beetje een discutabele zaak, maar het is belangrijk erop te wijzen. Ik geef enkele van die aspecten: de mate waarin een voorschrift tot de wezenskenmerken van een godsdienst behoort; de mate waarin over secundaire voorschriften, bijvoorbeeld de hoofddoek, al dan niet unanimiteit heerst onder de moslims; de mate waarin een bepaald gedragstype op solide bezwaren stuit vanuit de autochtone maatschappij.

De vijf pijlers van de islam zijn voor de moslim natuurlijk belangrijker dan de hoofddoek. Als onze maatschappij de vijf pijlers van de islam wens te respecteren, dan betekent dat niet automatisch dat we alle secundaire elementen zonder meer moeten aanvaarden. In sommige kringen, en zelfs bij de Raad van State, bestaat een tendens om te weigeren kennis te nemen van bijvoorbeeld het onderscheid tussen het wezenskenmerk van een godsdienst en wat men als secundair kan beschouwen. Dat betekent dat men beslissingen neemt op basis van bewuste onwetendheid, wat absurd is.

Het eten van varkensvlees is voor moslims een zware overtreding; het zou dus van een gebrek aan respect getuigen daar geen rekening mee te houden. Daarentegen kan het weigeren van vlees van niet-verdoofde geslachte dieren niet uit de Koran worden afgeleid; men kan dus het verdoofd slachten opleggen zonder een fundamenteel aspect van de islam in het gedrang te brengen.

Het is van belang te beklemtonen dat vooral het personen- en familierecht binnen de islam een zuiver godsdienstige aangelegenheid is. Het behoort intrinsiek tot de godsdienst. De essentie daarvan staat in de Koran en de toepassingen zijn uitdrukkelijk uitgewerkt in de sharia. Dat betekent dat onze staat er voor bepaalde aspecten op moet toezien dat het naleven van de sharia niet in conflict komt met onze grondrechten en wetten.

Het burgerlijk huwelijk moet bij ons voorafgaan aan het godsdienstige huwelijk en de juridische gevolgen van een burgerlijke echtscheiding worden door een kerkelijk huwelijk niet aangetast. De seculiere Staat moet er daarom voor zorgen dat dit ook voor islamhuwelijken het geval is. Dat kan grote problemen opleveren, bijvoorbeeld wanneer een islamhuwelijk burgerlijk wordt ontbonden, maar de man weigert het godsdienstige huwelijk te laten ontbinden. Dat heeft tot gevolg dat de vrouw de rest van haar leven uit haar gemeenschap verstoten is. Wij moeten bij wet vastleggen dat na een echtscheiding de andere partner zijn medewerking moet verlenen aan de ontbinding van het godsdienstige huwelijk. In de islam volstaat het dat de man driemaal zegt dat hij zijn vrouw verstoot.

De seculiere gelaïciseerde staat heeft een belangrijke opdracht bij de bescherming van minderjarigen. Die staan wel onder het gezag van hun ouders, maar dat mag geen aanleiding geven tot beslissingen die hun latere autonomie als meerderjarige in het gedrang kunnen brengen. Het is evident dat genitale verminking actief opgespoord en streng bestraft moet worden. Dat geldt ook voor gedwongen huwelijken. Het onderwijs moet voor iedereen alle algemeen aanvaarde eindtermen bevatten volgens de algemeen gangbare wetenschappelijke consensus. Op ethisch vlak moet de kennis van de Rechten van de Mens centraal staan.

Aangezien minderjarige leerlingen bijzonder vatbaar zijn voor proselitisme, groepsdruk en klikjesvorming, moet als algemene regel in alle scholen gelden dat duidelijk zichtbare godsdienstige symbolen verboden zijn. Inzake de islam komt daar nog het aspect discriminatie bij; volgens de hoofddoekideologie moeten meisjes in hun kledij hun godsdienst uitdragen, maar jongens niet.

Deze regels moeten bij decreet worden vastgelegd, zodat rechtbanken als de Raad van State zich daar niet meer kunnen over uitspreken. Want daardoor ontstaat een warboel van allerlei eigenaardige beslissingen.

De seculiere democratische staat moet in alle uitingen als ideologisch neutraal naar voren komen.

Dat heeft tot gevolg dat godsdienstige of wereldbeschouwelijke symbolen niet in overheidsgebouwen, openbare scholen en rechtbanken thuishoren. (Uitzonderingen hierop zijn voorwerpen met een historische, artistieke en/of folkloristische waarde. De hetze tegen kerststallen en Mariabeeldjes is onzin. Er zijn er zelfs die beweren dat Sinterklaas geen kruis meer op zijn mijter mag hebben).

Om dezelfde reden mogen personen in openbare dienst, zeker als ze met het publiek in contact komen of een gezagsfunctie hebben, tijdens hun ambtsuitoefening geen uiterlijke tekenen van wereldbeschouwing dragen.

Het moeilijkste probleem voor de gelaïciseerde staat ligt in de relatie met de overheden van godsdiensten en wereldbeschouwelijke verenigingen. In principe zouden die verenigingen voor het subsidiëren van hun activiteiten zelf moeten instaan. Om historisch gegroeide redenen worden ze in bepaalde opzichten gesubsidieerd. Er is dus een controle nodig op het beheer van die financiën en op de legitimiteit van de bestuurders. Een grondige studie naar een optimale regeling hiervan is dringend gewenst.

In verband met instellingen zoals scholen en ziekenhuizen, die substantieel door de staat gefinancierd worden, geldt dat ze de burgers op dezelfde wijze moeten ten dienste staan als de openbare instellingen. Scholen moeten dezelfde eindtermen garanderen. Ziekenhuizen en verzorgingstehuizen moeten dezelfde verzorging verlenen en ook dezelfde rechten toekennen als de openbare instellingen. Dit geldt ook voor het recht op het aanvragen en het eventueel bekomen van abortus en euthanasie, volgens alle mogelijkheden die de wet toelaat. Uiteraard zijn ook de andere wetten, zoals die inzake patiëntenrechten van toepassing.

Ik wil erop wijzen dat deze uiteenzetting geenszins een negatief beeld van de islam ophangt, maar duidelijk wil maken dat het actief naleven van de voorschriften ervan op sommige punten met onze grondrechten en wetten strijdig kan zijn. Een seculiere staat moet criteria ontwikkelen om uit te maken welke gedragingen vanuit die optiek getolereerd kunnen worden en welke niet.

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – Men kan zich derhalve terecht afvragen of het concept van neutraliteit een ontmoetingspunt kan zijn en zo ja, op welke manier.

Dat kan de voorzitter van het *Centre d'action laïque*, Henri Bartholomeeusen, ons uitleggen.

Welk ontmoetingspunt?

De heer Henri Bartholomeeusen (*in het Frans*). – Mevrouw de voorzitter van de Senaat, mevrouw de voorzitter van het colloquium, dames en heren, wat is het ontmoetingspunt? De rode draad in dit colloquium, namelijk de laïciteit. De laïciteit is niet uit de lucht komen vallen. Ze is het resultaat van een lange ontwikkeling van het denken die is begonnen in de 18de eeuw toen Locke het concept tolerantie ontwikkelde.

Aan het einde van de godsdienstoorlogen is dat concept opgebouwd rond twee stellingen: niemand is verplicht de voorkeur te geven aan een godsdienst boven een andere; niemand is verplicht er geen te hebben.

Dat is een aanzienlijke vooruitgang, want de burger is niet langer verplicht de godsdienst van de koning aan te hangen. De burger is vrij om zijn godsdienst te kiezen, maar hij moet er een hebben. De atheïst wordt dus niet getolereerd. Met een mens zonder geloof, dus zonder wet, is het niet mogelijk een sociale band aan te gaan.

Wanneer het concept *the Channel* oversteekt, ondergaat het de invloed van de Verlichting en komt er een derde stelling bij. Voortaan zal het er als volgt uitzien: niemand is verplicht de voorkeur te geven aan een godsdienst boven een andere; niemand is verplicht er geen te hebben; niemand is verplicht er een te hebben in plaats van geen.

Zoals de buitengewone Franse filosofe Catherine Kintzler, die aan de Université Lille III doceert, opmerkt, komen we dan al heel dicht bij het concept van de laiciteit. Maar we zijn er nog niet. Daartoe moet er aan dat vrijheidsstelsel een vereiste worden toegevoegd: de onpartijdigheid van de prins. Tolerantie volstaat niet. Vrijheid volstaat niet langer. Ze moet de burger gewaarborgd worden. Ze vereist zijn emancipatie door het delen van de kennis en het vrij onderzoek.

De toegang tot openbare, moderne, gemengde, kosteloze en voor allen verplichte school, die van de *Ligue de l'enseignement* in België, Frankrijk en Spanje, wordt het epicentrum van de strijd voor de moderniteit in de 19de en 20ste eeuw. België heeft daarin een historische rol gespeeld waarop we trots mogen zijn. In het tijdperk van de globalisering, in het tijdperk waarin de multiculturaliteit waarvan vandaag sprake is geweest, naar interculturaliteit kan neigen, is dat werk niet af.

In het begin van deze 21ste eeuw is de laiciteit geen variabel concept. Ze heeft een geschiedenis. Ze heeft een definitie. Omdat ze de fundamentele waarden van de postmoderne samenleving die de rechtsstaat instelt, verenigt, is die definitie essentieel op een ogenblik dat men nadenkt over een grondwetswijziging, de geleidelijke afschaffing van de godsdienstlessen in de publieke school, de controle erop in het gesubsidieerd onderwijs, hun vervanging door een gemeenschappelijke les.

Die definitie is essentieel om de laatste hand te leggen aan een echte onpartijdigheid van de burgerlijke overheid, de neutraliteit van de openbare mandatarissen, de organen en de aangestelden van de overheidsdiensten. Ze is essentieel om de school nog meer te democratiseren, om de strijd aan te binden tegen de radicalisering van de erediensten en de culturen. Essentieel ten slotte, om een dijk op te werpen tegen de neiging zich in zijn identiteit en gemeenschap terug te trekken.

Geconfronteerd met deze uitdagingen verschuilen sommigen zich nog achter de lauwe concepten van neutraliteit en tolerantie van de staat, zonder te willen begrijpen dat laiciteit iets heel anders is. Ze is essentieel voor onze democratieën en neemt een centrale plaats in in ons politiek stelsel, als waarborg van moderniteit.

Op enkele uitzonderingen na zijn de politici tot heel onlangs die opheldering uit de weg gegaan, waarschijnlijk omdat ze hun niet langer onontbeerlijk leek. Elk debat mijden, ideeën, ideologieën en heilige huisjes in naam van de verdraagzaamheid respecteren, dat is de vredelievendheid, de neutraliteit waartoe de "politieke correctheid" ons geleidelijk aan heeft gedwongen.

Om een concept uit te hollen, volstaat het er een adjectief bij te zetten. Zo lijkt de "open" laiciteit, die van de "redelijke schikkingen", op alles behalve op de laiciteit. In naam van het respect voor de

persoon verbiedt deze opvatting van laïciteit elke vorm van kritiek op zijn ideologie, zijn geloof, zijn doctrine. Paradox: in naam van de rechten van de mens is het uit met de vrije meningsuiting!

De laïciteit is het zowel politieke als humanistische principe dat het stelsel van vrijheden en mensenrechten baseert op de onpartijdigheid van een democratische burgerlijke overheid die er zich van haar kant toe verbindt bij te dragen tot de emancipatie van de burgers. De laïciteit is in haar definitie dus niet meervoudig. Er een adjectief aan toevoegen betekent dat men ze verminkt. We willen ze zonder predicaat, minimalistisch, los van de oneindigheid aan acties die ze kan ondersteunen, maar we willen ze volledig en integraal.

Hoewel al onze democratische partijen het zonder uitzondering eens kunnen zijn met die definitie en kunnen beslissen duidelijk die waarden uit te dragen waarop de moderne en postmoderne staat steunt, groeit het risico dat er zich een cliëntelistische, conservatieve of zelfs reactionaire beweging uitbreidt. Het is weliswaar een nog schuchtere beking, maar ze doorkruist het politieke spectrum, het hele spectrum, zonder het centrum te sparen.

Zo willen sommigen de laïciteit beperken tot het politieke concept van de scheiding van de kerken en de staat, anderen tot de neutraliteit, anderen ten slotte, tot de verdraagzaamheid. Laten we ons hoeden voor die dubbelzinnigheden.

Hoewel de scheiding van kerk en staat al wordt bekrachtigd in de artikelen 19, 20 en 21 van onze grondwet en tolerantie meer specifiek wordt bekrachtigd in artikel 19, heeft geen enkel van die begrippen een tegengif of zelfs maar een hindernis gevormd tegen fundamentalisme, integrisme of radicalisme die kunnen leiden tot het terugplooiën op de eigen gemeenschap.

Aan het concept neutraliteit, dat van nature dubbelzinnig is, worden, zoals we weten, erg verschillende invullingen gegeven al naargelang ze van toepassing is op de staat, rechters, openbare mandatarissen, de school of leraren. Volgens het Europees Hof voor de Rechten van de Mens betekent dat enkel dat de staat subjectief onpartijdig moet zijn, zodat kruisbeelden opnieuw in klaslokalen van het openbaar onderwijs mogen worden opgehangen. Rechters moeten dan weer – gelukkig – objectief onpartijdig zijn. Het volstaat niet onpartijdig te zijn, men moet ook onpartijdig lijken.

Omdat laïciteit een politiek en humanistisch beginsel is waartoe de overheid gehouden is, omdat het niet louter gaat om de scheiding van de kerken en de staat, omdat ze verschilt van een Angelsaksisch systeem van neutraliteit of tolerantie, omdat laïciteit gestoeld is op vrijheden die onlosmakelijk verbonden zijn met de mensenrechten, met gelijkheid en solidariteit, is laïciteit het universele beginsel van objectieve onpartijdigheid dat het stelsel van vrijheden mogelijk maakt. Is dat niet het onderwerp van dit colloquium?

Dat is de reden waarom wij als burgers eisen dat die waarden expliciet worden opgenomen in onze grondwet, ongeacht of dat verloopt via een wijziging van de bestaande bepalingen of via de toevoeging van een artikel onder Titel II, De Belgen en hun rechten. Wij als burgers eisen de democratische keuze van een individueel en collectief bestaan zonder ze in te ruilen voor welke tradities of religieuze voorschriften dan ook, hoe verdienstelijk ze ook mogen zijn.

Wat kan men daartegen opwerpen? Hoofdzakelijk drie slechte argumenten.

De eerste is, beweren dat laïciteit antireligieus zou zijn. We hebben net gezien dat het tegendeel waar is. Laïciteit is wel degelijk antiklerikaal, maar in plaats van godsdienstoorlogen, vrijwillige of

gedwongen bekering of tolerantie van de zwakste godsdienst door de sterkste, biedt ze een originele oplossing. De vrije uitdrukking van alle religies in de openbare ruimte ten koste van mogelijke kritiek. Laïciteit is aldus de enige garantie voor hun vreedzame co-existentie, van samen vrij leven met inachtneming van de gemeenschappelijke burgerlijke wetten. Laïciteit is de toekomst van de religies.

Het tweede slechte argument is dat de laïciteit gesloten kan lijken, weinig respectvol voor het sacrale.

Zoals ik gezegd heb, klopt het dat ze de burger er niet toe verplicht het geloof of de overtuiging van de ander zonder discussie te eerbiedigen. Maar ze verplicht hem ertoe zijn persoon te eerbiedigen, los van elke andere overweging.

Op die manier verplicht ze tot de bescherming van de burger tegen de fundamentalisten of de integristen, die in naam van hun waardigheid de eerbiediging van hun ideeën eisen. Hun waarheid betwisten, is geen respect voor hen hebben en geeft hun op hun beurt een reden om anderen niet langer te tolereren.

Die bescherming – die met de loutere neutraliteit van de staat niet gewaarborgd is – komt iedereen ten goede, ook de aanhangers van een geloof of een overtuiging.

Het derde slechte argument kan, zoals Jozef De Kesel het zegt, zijn dat de laïciteit tot gevolg heeft dat de religieuze gemeenschappen naar de privéruimte verbannen worden. Ze zou ze, om zijn uitdrukking te herhalen, opsluiten in de slaapkamer. Ze kan zelfs leiden tot het ontstaan van een religieus vacuüm, een gevaarlijk vacuüm dat radicalisme veroorzaakt.

Ook daar klopt niets van. De religies en de erediensten zijn van nature gedeelde theologieën. Ze kunnen niet worden herleid tot de intimiteit van een persoonlijk geloof. Ze kunnen alleen in de publieke ruimte bestaan, door de gemeenschappelijke praktijk van hun aanhangers.

De vrijheid van geweten, van eredienst en van godsdienst die de laïciteit verdedigt samen met de vrijheid van meningsuiting – met name van hún meningsuiting – zijn de mooiste zekerheid waarvan de tot vrede gebrachte religies in onze democratie kunnen dromen.

Ons ontmoetingspunt bestaat er dus in bijeen te brengen wat verspreid is.

Politiek debat

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – Mijnheer Wahl, uw politieke partij had het de laatste tijd vaak over noodzakelijke neutraliteit. Hebt u niet de indruk dat die woordkeuze ietwat sibillijns is geworden, in de zin dat de neutraliteit waarover MR het heeft heel sterk op de laïciteit lijkt zoals ze zopas gedefinieerd of veeleer geherformuleerd werd?

De heer Jean-Paul Wahl (MR) (*in het Frans*). – Ik reageer uiterst genuanceerd. Ik herinner me de eerste debatten over de problematiek van het dragen van de hoofddoek in de scholen. Het was merkwaardig hoe sterk de standpunten verschilden – en niet noodzakelijk in de zin die men zou verwachten – tussen dat van een Hervé Hasquin en dat van een Pierre Hazette. Iedereen heeft over het probleem nagedacht, maakte een ontwikkeling door en veranderde soms van mening.

Ik hoorde over het probleem laïciteit/neutraliteit. Voor mij en een deel van de leden van mijn partij zit het probleem in de wijze waarop de termen in onze Belgische samenleving kunnen worden geaccepteerd. Ze hebben hier niet noodzakelijk dezelfde connotatie als in Frankrijk of in andere landen.

Laten we het bijvoorbeeld over de laïciteit van de Franse staat hebben. De Franse parlementsleden of politieke vertegenwoordigers die het woord laïciteit in de mond nemen, zijn vaak diep gelovig en hebben niets te maken met een vrijzinnige beweging zoals ze bijvoorbeeld in ons land bestaat. Vandaar mijn voorbehoud en de reden waarom het volgens mij momenteel om semantiek gaat. Maar ik ben pragmatisch. Ik verkies de term “neutraliteit” te gebruiken, gewoon omdat de laïciteit, terecht of ten onrechte, kan worden beschouwd als het verdedigen van een beweging die met een bepaalde levensbeschouwing kan worden geïdentificeerd. De staat moet boven alles staan, boven de religieuze bewegingen en andere levensbeschouwelijke of politieke bewegingen.

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – Ik zal even mijn rol als moderator terzijde schuiven en opnieuw mijn rol als journalist opnemen. Uw redenering roept bij mij de volgende vraag op: aangezien het een principe betreft, is het dan niet de taak van de staat, die de principes omschrijft, de pedagogie ervan te garanderen? Als ik uw redenering volg, zou dit betekenen dat men niet langer zou kunnen spreken van mensenrechten, onder het voorwendsel dat men ze zou beperken tot de Liga voor Mensenrechten, waarnaar men onmiddellijk zou kunnen verwijzen door ze te beperken tot de definitie, de interpretatie of de praktijk die een beweging, die bijvoorbeeld in België gevestigd is, vaststelt over een of ander punt? Is het niet enigszins misleidend de pedagogie van een principe te herleiden tot het bestaan van een beweging die ernaar verwijst?

De heer Jean-Paul Wahl (MR) (*in het Frans*). – Daarin herken ik de journalist ...

We moeten ons aanpassen aan de maatschappij waarin we leven. In het geval van België leven we in een bijzondere maatschappij, die bestuurd wordt op basis van concepten die we al dan niet aanvaarden, maar die werken en een voldoende consensus weten te bereiken. Over het algemeen houd ik niet van een zwakke consensus. In dat soort debat streef ik ernaar dat het principe van de neutraliteit, voor België, of van de laïciteit, voor Frankrijk, waarover we het eens zijn – in elk geval wat de inhoud betreft – de overhand heeft. Ik hoop dat we die doelstelling bereiken. Het heeft geen belang welke naam eraan gegeven wordt, het is de idee die telt.

Uw vergelijking heeft geen betrekking op hetzelfde domein. De mensenrechten maken deel uit van de principes die de laïciteit of de neutraliteit juist moeten bewaren.

De heer Eddy Caekelberghs. – Ik geef nu het woord aan de heer Steven Vanackere.

De heer Steven Vanackere (CD&V). – De cruciale vraag in een democratie – Françoise Tulkens heeft het overigens in haar inleiding gezegd – is hoe men moet omgaan met het verschil. Er is veel gesproken over *les faits unissants*, de zaken die mensen met elkaar verbinden, maar we moeten ons in de eerste plaats afvragen hoe we als samenleving moeten omgaan met het verschil en met verdeeldheid. In tegenstelling tot het totalitarisme aanvaardt de democratie het verschil. Sterker nog, ze geniet ervan, leert ervan en is bereid het verschillende niet te beschouwen als een bedreiging, maar als een bron van rijkdom. De democratie is er niet op gericht de verschillen ongedaan te maken, maar na te gaan op welke manier die verschillen, die het verdienen te bestaan, een onderdeel kunnen uitmaken van een samenleving waarin samenleven mogelijk is.

Ik verzet me tegen elke vorm van totalitarisme, maar ook tegen een eventueel totalitarisme van de neutraliteit. Als we neutraliteit verkeerd interpreteren, dreigt zij immers ook een vorm van totalitarisme te worden. Ik ben overigens van oordeel dat de neutraliteit in heel veel gevallen even denkbeeldig is als de waardenvrijheid van de wetenschap. De vertegenwoordigers van de hier aanwezige politieke partijen zijn uitsluitend mannen. Is dat neutraal?

De heer Eddy Caekelberghs. – Kan men neutraliteit in zekere zin niet vergelijken met warm water?

De heer Steven Vanackere (CD&V). – We moeten nagaan welk concept het meest vruchtbaar is. Als we het in de eerste plaats hebben over de verplichtingen van de Staat, lijkt mij de onpartijdigheid, *l'impartialité*, *impartiality*, het meest vruchtbaar is.

De heer Eddy Caekelberghs. – En objectiviteit.

De heer Steven Vanackere (CD&V). – Ook objectiviteit is een prachtig filosofisch woord. We zouden een hele avond kunnen praten over de denkbeeldigheid van dat begrip, zeker als de heer Vermeersch aan het gesprek zou deelnemen!

Het nadeel van objectiviteit is dat het de indruk wekt een garantie te bieden over “ik zal u vertellen hoe het zit”. Daar moeten we bijzonder voorzichtig mee zijn, want “hoe het zit” zal nog tot in lengte van dagen het voorwerp uitmaken van eenieders standpunt.

De onpartijdigheid is een veel praktischer concept. Van een overheid die keuzes moet maken en die geconfronteerd wordt met verschillende belangen, verwachten wij dat zij geen partij kiest. Onpartijdigheid is een subtiele en lastige aangelegenheid. Wanneer een sterke en een zwakke partij tegenover elkaar komen te staan, bestaat onpartijdigheid er niet in die twee partijen het met elkaar te laten uitvechten. Een dergelijke situatie vergt een onpartijdigheid, waarbij rechtvaardigheid aan de dag wordt gelegd in de behandeling van de verschillende partijen. Thomas Nagel noemt dat *the view from nowhere*.

De heer Eddy Caekelberghs. – Maar is neutraliteit geen passiviteit?

De heer Steven Vanackere (CD&V). – Ik ben eigenlijk geen voorstander van het woord neutraliteit. Neutraliteit riskeert in twee gevallen de verkeerde vragen te beantwoorden. Ik heb uiteraard eerbied voor mensen die dat woord gebruiken, maar in vergelijking met onpartijdigheid, verzandt neutraliteit bijzonder snel in uiterlijkheden, *les apparences*. Men moet zich eigenlijk afvragen of *les apparences* zo belangrijk zijn als wat in termen van overheidsoptreden gebeurt.

Als ik in Londen de weg gewezen krijg door een vriendelijke bobby met een tulband op zijn hoofd, dan weet ik niet of ik me slechter behandeld voel dan wanneer een zogenaamd neutrale politieagent me niet helpt.

Zelfs de dragers van gezag van de overheid zijn mensen. Neutraliteit behoort niet tot het wezen van een mens, zeker niet als men over *appearances* spreekt, maar de ambitie om onpartijdig te zijn kan wel tot het wezen van een mens behoren. Dat is niet alleen veel ambitieuzer, het houdt zich veel minder bezig met de bagatellen die met het uiterlijk te maken hebben.

Ik wil wat daarnet werd gezegd daarmee niet ter discussie stellen: een rechter moet niet alleen onpartijdig zijn, maar hij moet het ook schijnen. Dat weet ik wel, maar wanneer op zeker ogenblik het schijnen van de onpartijdigheid het meest cruciale punt wordt, dan houdt men zich niet meer

bezig met de grond van de zaak, namelijk of hij ook werkelijk onpartijdig was. Iemand kan immers onpartijdig schijnen, maar het niet zijn. Als samenleving moeten we erkennen dat het probleem van het zijn een belangrijker is dan het probleem van de schijn.

Ik wil nog wijzen op een gevaar dat ik hier enkele keren in de toespraken heb gehoord. Het betreft het gevaar van het evolueren van de verplichtingen die men aan een staat wil opleggen naar een soort nieuwe burgerplicht die men aan burgers of aan organisaties wil opleggen. Daarbij zouden bij wijze van spreken nieuwe verplichtingen in het leven worden geroepen, die paradoxaal genoeg strijdig kunnen zijn met enkele reeds gegarandeerde grondrechten in de grondwet van vandaag. Wanneer we spreken over een bepaalde plicht tot onpartijdigheid en de schijn van onpartijdigheid, dan veronderstel ik toch dat iedereen die zindelijk over dit debat spreekt, zich beperkt tot de situatie waar overheidsgezag wordt uitgeoefend. Heel veel mensen – ik wil niemand in het bijzonder viseren, maar het gebeurt zeker ook in het maatschappelijk debat – maken van de verplichting die men zich zeker in hoofde van een staat kan voorstellen, meteen ook een verplichting voor mensen, een verplichting tot een bepaalde vorm van tolerantie die misschien voorbij bepaalde grondgevoeligheden gaat, onder het mom dat individuen ook moeten getuigen van die acceptatie van een ander. Eerlijk gezegd, individuen en organisaties en verenigingen in dit land, moeten uiteraard wetten in verband met grondrechten respecteren, maar men moet ten aanzien van hen niet eenzelfde vorm van verplichte neutraliteit of onpartijdigheid aan de dag leggen, die men wel van de overheid kan verlangen. In alle discussies over wat ons nog te doen staat, verlang ik dat men een duidelijk onderscheid maakt tussen wat men van de overheid mag verwachten, en wat men in het kader van het fameuze sociale contract, van de verschillende burgers mag verwachten. Men mag van de overheid niet hetzelfde verwachten als van de burgers, die volgens mij iets meer recht hebben op een bepaalde onverdraagzaamheid, al zult u me dat ongetwijfeld niet graag horen zeggen. Die onverdraagzaamheid moet altijd wellevend zijn en mag niet agressief overkomen, maar wij mogen niet iedereen verplichten onze “verlichte” ideeën te delen. Zo moet men het recht hebben om beledigd te zijn. Wanneer men bijvoorbeeld de innigste overtuiging van een geloofsgroep aantast, moet men het recht hebben om daar boos om te zijn, om daarop te reageren. Men is dan wel degelijk partijdig, maar ik vind dat burgers en ook verenigingen dat recht hebben. We kunnen verenigingen in dat geval niet veroordelen en zeggen dat ze niet voldoen aan de neutraliteitsplicht.

De heer Eddy Caekelberghs. – Daar was toch geen sprake van.

De heer Steven Vanackere (CD&V). – Ik ben blij dat te horen. Ik ben ook blij dat er in de laatste uiteenzetting werd gezegd dat *laïcité* niets te maken heeft met de verklaring dat godsdienst een privézaak is.

Ik ben blij te horen dat godsdienst geen privézaak is. Ik noteer het. Degenen die in naam van de *laïcité* het omgekeerde zeggen zal ik van antwoord dienen, ik zal verwijzen naar uw uitspraak. Mensen die slechter geïnformeerd zijn dan de laatste spreker, vinden in discussies wel degelijk dat godsdienst een privézaak is. Ik verwijs naar de reacties die ik af en toe krijg op mijn sociale media. Als we in staat zijn een *laïcité* te definiëren waarbij er ook ruimte is voor het religieuze in de samenleving, maar mits het opleggen van regels, dan kunnen we vooruitgang boeken.

De heer Eddy Caekelberghs. – De teksten zullen de komende dagen te vinden zijn op de website en ze zullen ook gedrukt worden.

(*Verder in het Frans*) Mijnheer Maingain, u hebt de voorbije dagen gevraagd om dit debat over de grondwet. U bent een fervent voorstander van het opnemen van de laïciteit in de grondwet.

De heer Olivier Maingain (*in het Frans*). – Ik heb inderdaad een voorkeur voor het woord “laïciteit”, vooral omdat het Griekse woord *laos* eenheid betekent, wat een mooie doelstelling veronderstelt. Dat begrip stemt overeen met een traditie in de geschiedenis van het politieke denken, heeft ook een juridische verankering, wellicht minder in ons Belgisch positief recht dan in andere rechtsstelsels, en heeft een betekenis die veel verder gaat dan de filosofische betekenis van de laïciteit zoals wij die kennen in ons land.

Ik denk persoonlijk dat het ogenblik aangebroken is om een reflectie te houden over wat de maatstaven kunnen zijn in onze democratie; ik sluit me daarmee aan bij de reflectie van de hoogleraar filosofie aan de Universiteit van Luik. We voelen dat nieuwe evenwichten moeten worden gevonden tussen wat aan de persoonlijke overtuiging wordt overgelaten en wat aan de overheid wordt overgelaten.

Dat evenwicht is delicaat en moeilijk te vinden. Ik wens overigens niet dat het wordt opgelegd door een willekeurige hervorming die niet uitgewerkt zou zijn na een ruim debat met de vertegenwoordigers van alle filosofische en religieuze stromingen. Als dat debat op gang komt, met name via parlementaire werkzaamheden van de grondwetgevende macht, zal het uiteraard moeten worden uitgebreid tot de vertegenwoordigers van het middenveld.

Dat wens ik vurig, want het begrip laïciteit kan, ook al heeft het bij ons een historisch beladen connotatie, een verbindend element zijn zodra men de misschien te Franse opvatting van de laïciteit van de staat loslaat, hoewel die verwijzing niet nutteloos is.

Met het oog op dit colloquium heb ik overigens een zeer briljante uiteenzetting van Hervé Hasquin herlezen. Volgens hem is het debat gesloten, gelet op de historische ontwikkeling van ons recht en onze politieke geschiedenis, want hij meent dat het principe van de scheiding tussen godsdienst en staat uiteindelijk misschien beter verankerd is in het Belgisch recht dan in Frankrijk het geval is. Frankrijk heeft weliswaar, net als wij, uitzonderingen op dit principe en niemand beweert dat de laïciteit van de staat elke religieuze uiting op openbare plaatsen verbiedt. De Franse filosoof Henri Peña-Ruiz zegt dat het begrip laïciteit van de staat vandaag verder gaat dan alleen maar de scheiding tussen godsdienst en staat, alleen maar de gelijke behandeling van filosofische en religieuze overtuigingen. De laïciteit van de staat is de toenemende bevestiging dat het gezag van de staat de enige waarborg is voor het algemeen belang, het gemeenschappelijk goed en een bepaald aantal waarden.

Het is een fundamentele ontwikkeling in onze democratieën, maar dat betekent niet dat de participatie van de godsdiensten en de morele overtuigingen aan de uitwerking van het gemeenschappelijk goed uitgesloten is. Er bestaat immers een historische traditie, een nalatenschap volgens welke op een bepaald ogenblik iedereen aanvaardt dat het algemeen belang niet gegarandeerd kan worden zonder het gezag van de staat. De evenwichten, die voornamelijk samenhangen met het filosofische, dogmatische of democratische pluralisme, kunnen niet gegarandeerd worden als niet iedereen het overwicht van het gezag van de staat aanvaardt.

We mogen echter niet blind zijn; thans is een discussie aan de gang om na te gaan tot op welke hoogte het gezag van de staat zich kan doen gelden ten opzichte van bepaalde opvattingen van de maatschappelijke verhoudingen. Daarover moet worden nagedacht. Ik ga er daarbij niet van uit dat

er in naam van de laïciteit van de staat verboden zouden bestaan die systematisch ingaan tegen vrijheden, inzonderheid de vrijheid van overtuiging, de gewetens- of godsdienstvrijheid.

Toch moet een nieuwe stap worden gezet in het uitbouwen van een verhouding tussen dit gezag van de staat en de individuele vrijheden. In het kader van dat delicate en moeilijke debat moet wellicht worden verwezen naar de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, dat in deze materie zeker een leidraad is, maar we merken wel dat het zelf ook op zoek is naar antwoorden. Deze materie is immers niet vast en onveranderlijk.

Ik eindig met een reflectie. De politici, de wetgever, de grondwetgever moeten de moed hebben om het debat te voeren. Uit gebrek aan wilskracht wordt immers gezegd dat namens de passieve opvatting van de staat – en niet de neutraliteit, die volgens mij maar één van de aspecten van de laïciteit van de staat is – en dus, de passiviteit van het gezag, waarbij de staat zich niet mag mengen in de individuele overtuigingen, het alle inrichtende machten, van het onderwijs, van de administratieve of openbare overheden, moet toekomen de verhoudingen vast te leggen tussen het gezag en de uitoefening van de fundamentele vrijheden. Dat zou er uiteindelijk op neerkomen dat er geen hogere regel moet komen waarvan een aantal toepassingen en concrete regels kunnen worden afgeleid. Daarom pleit ik voor het opnemen van de laïciteit van de staat in de grondwet.

Het is dus een moeilijk debat, maar ik verlang er vurig naar, want het past in de zoektocht naar een nieuwe pacificatie van onze maatschappij. Ik zeg dat niet alleen wegens het verschijnen van bepaalde stromingen binnen de moslimgemeenschap. Toen ik pleitte voor de laïciteit van de Staat was het debat overigens nog niet zo actueel. We moeten ons inzetten voor de volwaardige ontwikkeling van onze democratische samenlevingen.

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – Mijnheer Mahoux, deze problematiek beroert ook sterk uw politieke partij. We hebben de laatste tijd Laurette Onkelinx namens de Brusselse federatie van uw partij een stellingname of een politiek debat horen vragen over dit onderwerp. De PS heeft dit thema niet altijd op haar agenda geplaatst. Is dat vandaag een element dat uw politieke partij opneemt in haar programma?

De heer Philippe Mahoux (PS) (*in het Frans*). – Deze problematiek beroert niet alleen mijn politieke partij, maar ook mij persoonlijk. Ik geef u mijn overtuiging. In tegenstelling tot wat ik heb gehoord, is neutraliteit niet het ontbreken van een overtuiging. Aan dat concept moeten we de voorrang geven door het te beschrijven. De neutraliteit van de staat betekent eigenlijk dat elke persoon, elke burger die een beroep doet op de diensten van de staat, op welke plaats dan ook, de overtuiging moet hebben dat hij neutraal zal worden behandeld. Dat is niet helemaal hetzelfde als die visie van de organisatie van de maatschappij, waarin de overtuigingen totaal afwezig zouden zijn.

Het begrip laïciteit heeft een geschiedenis. Het lijkt mij overbodig de referenties te identificeren. Ze zijn veelvuldig. Het zijn de waarden die tellen: in de eerste plaats vrijheid, op het vlak van de geestelijke bevrijding op individueel gebied, maar ook wat de organisatie van de maatschappij betreft. De maatschappij moet dus een ruimte van vrijheid geven. Ten tweede: gelijkheid. De maatschappij moet die gelijkheid bevorderen, ongeacht onze afkomst, onze huidskleur en onze overtuigingen, wij zijn evenwaardig. Ten derde: solidariteit, of broederlijkheid, zoals men in Frankrijk zegt. De begrippen vrijheid en gelijkheid, die tegenstrijdig kunnen lijken, passen maar bij elkaar als er solidariteit is. Als er geen beperking van de vrijheid bestaat, heerst er totale vrijheid,

dus ook voor de vos in het kippenhok. Als er geen beperking is inzake gelijkheid betekent dit dat er geen verschillen meer mogen bestaan. Dat element is fundamenteel. Daarom ben ik trouwens gedeeltelijk gehecht aan het begrip gelijkheid.

Er wordt hier gesproken over de neutraliteit van de staat. Zelf ben ik niet neutraal. Ik ben een man van overtuigingen, sterke overtuigingen zelfs. Gelukkig staat de maatschappij mij toe die te hebben en staat ze iedereen toe zijn overtuiging te hebben, binnen de grenzen opgelegd door de naleving van de mensenrechten. Als ik mij tot de staat richt, moet ik echter het gevoel hebben dat hij neutraal is. Hij moet dus iedereen op voet van gelijkheid behandelen en daar moet ik zeker van zijn.

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – Is dat nu niet het geval?

De heer Philippe Mahoux (PS) (*in het Frans*). – Dat heb ik niet gezegd, maar als ik mij tot de staat richt, is er iets dat niet klopt.

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – Er is dus een debat nodig.

De heer Philippe Mahoux (PS) (*in het Frans*). – Het debat is uiteraard onontbeerlijk.

Ik wil het nu hebben over een derde element, dat al werd aangehaald door de heer Maingain.

Het zou toch jammer zijn dat de ruimte van dialoog tussen ons beperkt wordt, naargelang van de nagestreefde doelstelling.

Met andere woorden, we zouden echt een open debat moeten aangaan opdat niet de indruk zou ontstaan dat ten opzichte van het begrip laïciteit en van een in mijn ogen noodzakelijke constitutionele vooruitgang, de drie waarden die ik daarnet aanhaalde – vrijheid, gelijkheid en solidariteit – ingeperkt worden in plaats van dat ze beter worden gewaarborgd.

Tot slot, met die noodzakelijke vooruitgang en de principes van co-existentie en wederzijds respect in gedachten moeten we, op een zeker ogenblik, tijdelijke politieke meerderheden vormen.

Welk criterium moeten we bijgevolg hanteren? Als er wijzigingen worden aangebracht, moeten ze uiteraard een vooruitgang inhouden op het vlak van die drie waarden. Op basis daarvan zullen we een standpunt moeten bepalen.

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – François Desquesnes, wat is de houding van cdH ten aanzien van de drie verkeerde redenen waarover Henri Bartholomeeusen het had?

De heer François Desquesnes (cdH) (*in het Frans*). – We moeten de – flexibele – begrippen laïciteit en neutraliteit verduidelijken: uit de uiteenzettingen van deze namiddag blijkt dat ze niet voor iedereen hetzelfde betekenen.

Ik stel vast dat Justitie uitspraken heeft gedaan. Zo heeft het Grondwettelijk Hof geoordeeld dat de les zedenleer geen neutrale les is. Dat staat niet los van onze debatten.

Hoe moeten we de neutraliteit opvatten? Is het belangrijk om in een neutrale staat te leven? Een onpartijdige staat? Ja, volmondig ja! De geest van de Verlichting en de revoluties die in de achttiende en negentiende eeuw over het Europese continent hebben gewoed, waarover vandaag werd gesproken, geven dat engagement voor een onpartijdige staat weer. Zoals collega Mahoux heeft onderstreept, is die staat gebaseerd op enkele principes, zoals de individuele vrijheden – onder

andere de vrijheid van meningsuiting, van godsdienst, van onderwijs – maar ook op de gelijkheid en de niet-discriminatie van de burgers.

Het gevolg van die grote principes die in de Grondwet staan, is dat de staat neutraal, onpartijdig, moet zijn. Volgens mij moet de neutraliteit niet tot een absoluut dogma worden verheven: het is een dogma ten dienste van de grondwettelijke rechten en vrijheden. Het houdt in dat de staat en degenen die de staat in hun beslissingen vertegenwoordigen tegenover iedereen, alle individuen, alle ondernemingen, ongeacht hun filosofische, religieuze of andere keuzes, een zelfde afstand in acht nemen.

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – Hoe kunnen we ontsnappen aan de valkuilen die werden vermeld: de valkuil van de neutraliteit die als een vorm van passiviteit wordt begrepen, een vorm van opting-out, het zich terugtrekken van de staat, enerzijds, en de valkuil die de heer Olivier Maingain heeft vermeld, over de testing of de subsidiariteit van de staat, over het debat tussen “mijn” eigen norm en de mogelijkheid voor de staat om te handelen, anderzijds? Bijvoorbeeld, Ontario heeft de sharia in het familierecht uitgeprobeerd en heeft daar nu spijt van omdat het niet weet hoe ervan af te raken.

De heer François Desquesnes (cdH) (*in het Frans*). – Ik denk niet dat dat het maatschappijmodel is dat de deelnemers die hier vertegenwoordigd zijn, verdedigen.

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – Maar in het middenveld gonst het van dergelijke vragen. Kan de neutraliteit die u voorstaat een nuttig antwoord bieden op die vragen?

De heer François Desquesnes (cdH) (*in het Frans*). – Ik zeg het nogmaals: neutraliteit betekent dat de staat ten overstaan van elke burger, of hij nu filosofische of religieuze overtuigingen heeft of niet, of hij die overtuigingen nu wil uiten of niet, dezelfde afstand bewaart.

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – Moet men de organen van de staat toestaan wetten uit te vaardigen over een werkelijkheid, waarbij in de verschillende gewesten verschillende vormen van gelijke afstand worden geschapen?

De heer François Desquesnes (cdH) (*in het Frans*). – De rol van de staat bestaat erin te controleren of het systeem voor iedereen op dezelfde wijze werkt.

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – Toen de opties van de parketten, in het bijzonder op het vlak van abortus, uiteenliepen, moest de wetgever ingrijpen om een norm te bepalen.

Is het niet nuttig om op het vlak van de neutraliteit van de staat een norm in te voeren die de uiteenlopende interpretaties naargelang het gewest tegengaat?

De heer François Desquesnes (cdH) (*in het Frans*). – Zoals ik bij het begin heb gezegd, is het belangrijkste een akkoord te bereiken over wat we verstaan onder neutraliteit. Blijkbaar lopen de zienswijzen daarover nog ver uiteen. We mogen niet spelen met de Grondwet. We moeten doordacht te werk gaan.

Vervolgens wordt dat principe eerst ten dienste van andere principes gesteld: onze fundamentele vrijheden en het gelijkheidsprincipe. De neutraliteit is een middel om iedereen zowel het recht op gelijke behandeling te waarborgen, zonder discriminatie door de openbare overheid, als het recht om ten volle zijn eigen keuzes, zijn eigen weg, te kunnen volgen.

De heer Eddy Caekelberghs. – Mijnheer Daems, wat is het standpunt van Open Vld in dit debat?

De heer Rik Daems (Open Vld). – Ik ben geen jurist, dus ik ben verschrikkelijk slecht in het interpreteren van een woord. Als we aan de zes panelleden zouden vragen om de betekenis van het woord ‘neutraal’ neer te schrijven, zouden we wellicht zeer uiteenlopende dingen zien. Dat alleen voert mij, als wiskundige, tot de reflectie dat een debat daarover absoluut nodig is, wanneer neutraliteit een concept is dat gevolgen heeft voor de samenleving in het algemeen en voor individuen in het bijzonder. Ik wil een paar elementen naar voren brengen. Ik heb niet het gehele colloquium bijgewoond, maar ik heb wel de twee laatste sprekers gehoord. Hun betoog was zeer interessant en ik heb daarbij een paar bedenkingen.

Mijn eerste bedenking is dat multiculturalisme of multireligie niet hetzelfde is als multilegalisme. Cultuurrelativisme brengt ons ertoe om onder druk van de mening van een derde toe te geven aan basisprincipes, omdat we de eigen principes als evident en vanzelfsprekend beschouwen. Dat is niet zo, omdat een maatschappij evolueert. Ik spreek niet namens mijn partij, maar geef hier mijn eigen mening. Fractievoorzitter Dewael heeft in de Kamer een initiatief genomen omdat we een aantal dingen als evident beschouwen, die dat eigenlijk niet zijn, tenminste niet in hoofde van vele mensen in onze samenleving. Daarom moeten we ze misschien beter echt definiëren, zelfs tot op het niveau van de Grondwet. Die reflectie moet zeker gebeuren, al was het maar omdat de hier aanwezige vertegenwoordigers van politieke partijen over concepten die effecten hebben in de samenleving, misschien een verschillende lezing hebben. Dan heb ik het nog niet over de interpretatie. Ik zal een voorbeeld geven, al loop ik het risico dingen te zeggen die voor een niet-jurist zeer gevaarlijk zijn. In de laatste uiteenzetting werd gesteld dat religie geen individuele zaak is. Religie is voor mij effectief een collectief gebeuren. Daarover verschillen we niet van mening, maar mijn vraag is wel of ik individueel mag kiezen of ik al dan niet bij die religie hoor. Het hele debat over mijn individuele vrijheid tegenover een collectief gaat over de vraag waar die grens ligt. Ik kom dan bij één van de basisvragen over de verhouding tussen kerk en staat. Hoe definieer ik het domein dat exclusief behoort tot de staat en dat in een democratie door een meerderheid of een bijzondere meerderheid opgelegd wordt aan een minderheid of een bijzondere minderheid? Het gaat erover een bepaald model te definiëren, waaraan iedereen zich moet houden. Hoewel we het er in zekere mate over eens zijn dat religie een collectief gebeuren is, vraag ik me af of dat model toch geen individueel aspect bevat, omdat ik zelf moet kunnen beslissen of ik al dan niet tot die religie behoor. Dat is vandaag in een aantal religies namelijk niet het geval. Moet het in ons model bijgevolg mogelijk zijn dit als onwettig te beschouwen? In dat geval heeft men het over de hiërarchie der normen. Dat bestaat in de Belgische federale staat niet, wat ik onterecht vind. Ik zeg niet welke regels dan bovenaan moeten staan. Maar de hiërarchie van de normen vind ik een belangrijke basisvraag, die men zich hier moet stellen. In welke mate is mijn mening, die democratisch gevormd is bij meerderheid, afdwingbaar tegenover een andere mening?

Een vorige spreker had het over het recht om beledigd te zijn. Dat vond ik een heel interessant concept. Als politicus wordt men vaak beledigd, wij hebben daar ervaring mee. Heb ik het recht beledigd te zijn wanneer men mij zegt dat ik iets heb gedaan dat onwettig is, hoewel het volgens mijn religie is toegestaan? Dat is geen eenvoudige vraag.

Wanneer men in ons model functioneert, heeft men dat recht volgens mij niet. Dat betekent dat men een hiërarchie der normen installeert, waarbij bepaalde normen in een religie als het ware worden verboden. Dat klinkt scherp, maar door het feit dat ik het op die manier aanvoel, is er wel een grond

om te zeggen dat er een heel grondig politiek debat moet gevoerd worden over de vraag welk aspect tot het collectief 'Staat' behoort, dat neutraal is in de context van de scheiding tussen kerk en staat, met waarden zoals de gelijkheid tussen man en vrouw of het zelfbeschikkingsrecht. Terloops wijs ik erop dat die twee waarden in België niet helemaal gelden.

Het colloquium en het debat van vandaag moeten een begin zijn van een herdefiniëring en van een verankering van een aantal basiselementen van onze maatschappij in de Grondwet. We beschouwen die rechten en vrijheden als vanzelfsprekend, maar vanwege de evolutie in de maatschappij zijn ze dat evenwel niet meer. Ik zet mij af tegen elke vorm van cultuurrelativisme, dat in onze maatschappij dag na dag groter wordt.

De heer Eddy Caekelberghs. – Mijnheer Anciaux, werd dit debat ook toegelicht in de sp.a en hoe?

De heer Bert Anciaux (sp.a). – Het debat wordt zeker gevoerd. We hebben enkele jaren geleden het item uitgebreid besproken naar aanleiding van de herziening van onze beginselverklaring en we bespreken het nog steeds.

Vrijheid en gelijkheid zijn bijzonder essentiële waarden, maar een derde waarde is daarmee onlosmakelijk verbonden, namelijk broederlijkheid. Soms heb ik het gevoel dat die laatste waarde een beetje opzij wordt geschoven. Broederlijkheid heeft wat mij betreft ook te maken met respect voor eigenheid en identiteit en het hanteren van kwetsbaarheid als een waarde in het publieke handelen.

Mijn partij en ikzelf beschouwen de rol van de overheid enigszins anders dan sommige anderen hier aanwezig. Voor mij is de overheid geen afstandelijk ver van ons bed gegeven waarnaar men kijkt en waaraan men zich moet onderwerpen. Een overheid zou zoveel mogelijk moeten samenvallen met de gemeenschap. De overheid zou een weerspiegeling moeten zijn van de gemeenschap en door die gemeenschap worden gedragen. De gemeenschap is de basis van de overheid, maar meer en meer wordt de overheid als een afstandelijk iets beschouwd. De kloof tussen overheid en bevolking wordt steeds groter. Om die kloof te dichten, moeten we ervoor zorgen dat de overheid herkenbaar is en door heel de bevolking gewaardeerd en aanvaard wordt.

We leven in een superdiverse samenleving, die er alleen maar meer divers zal op worden. We gaan natuurlijk uit van een scheiding van kerk en staat, en de grondvraag is: wat is de neutraliteit van die overheid? Voor mij is dat een correcte dienstverlening die ze voor elk lid van de samenleving moet verzekeren. De overheid moet onpartijdig zijn. Ik heb er evenwel een probleem mee dit te vereenzelvigen met de neutraliteit van de individuele ambtenaren. Ambtenaren moeten correct zijn en bestraft worden als dat niet het geval is. Er moet een correcte dienstverlening zijn, maar ik denk niet dat mensen neutraal kunnen zijn. Dat is ook niet noodzakelijk omdat de superdiversiteit ook moet weerspiegeld kunnen worden binnen de overheid.

Professor Vanheeswijck wees in een schitterend boek over actief pluralisme op de eerste, maar vaak vergeten golf van verlichting van Erasmus en Thomas More. Die verlichtingsgolf ging uit van de diversiteit en het actief waarderen van verscheidenheid.

De katholieke kerk is hier niet vertegenwoordigd, maar er werd heel veel over gesproken. De katholieke kerk was in het verleden een bijzonder dominant machtsapparaat.

Ik denk dat het niet meer dan logisch is te erkennen dat veel mensen die niet katholiek of christelijk waren, vrijzinnigen dus, in ons land decennialang geleden hebben onder de druk van de macht van

de katholieke kerk. Ik geloof echter niet dat revanchisme een goede raadgever is. Ik waardeer Etienne Vermeersch als mens, maar ik ben het niet met hem eens, en wij weten dat van elkaar. Vandaag heeft hij hier een stevig requisitoir tegen de islam gehouden. Ik had hier ook graag een islamdeskundige gehoord, die daarop misschien had kunnen antwoorden.

Ik stel echter vast dat de neutraliteit of de laïciteit vandaag steeds meer gehanteerd wordt in het kader van een strijd tegen de islam. Ik voel aan dat de islam iets is waarvoor een groot deel van de bevolking angst heeft en waartegen ze zich wil afzetten. Ik ben ervan overtuigd dat het overgrote deel van de moslimgemeenschap in ons land, en zeker in Vlaanderen, echter eerder een bondgenoot is in het versterken van de democratie en een bondgenoot kan zijn in het versterken van de essentiële basiswaarden en basisnormen; ik heb daar onderzoek naar gedaan. In Brussel zijn er soms wat problemen, in Wallonië ken ik de situatie onvoldoende.

De heer Eddy Caekelberghs. – Wat wensen onze landgenoten die als cultuur of als religieuze opinie de islam kiezen of als moslim zijn geboren volgens u? Wensen ze meer laïciteit vanwege de staat om zeker verdedigd te zijn tegen de meer fanatieken binnen hun minoriteit?

De heer Bert Anciaux (sp.a). – Ik denk het niet. De moslimgemeenschap is geenszins vragende partij voor de laïciteit. Zij vragen met veel kracht een fors optreden tegen elke vorm van radicalisme, extremisme en terrorisme en zelfs veel meer dan we denken, want zij zijn daar ook veel vaker het slachtoffer van dan andere mensen. Zij wensen ook zeer uitdrukkelijk waarden en normen in onze samenleving samen te bevestigen. In die zin lijkt het mij interessant om naast een cultuurpact, dat volgens mij al lang verouderd is, een culturenpact te sluiten in ons land, waarin de grote evenwichten en de grote kwetsbaarheid ten opzichte van elkaar worden bevestigd. De mensen vragen natuurlijk niet dat hun godsdienst als een bedreiging van de democratie en van de samenleving wordt gezien. Ik zeg niet dat iedereen die pleit voor neutraliteit of voor laïciteit, dat als doelstelling heeft, maar voor sommigen is dit toch een verborgen agenda.

De heer Eddy Caekelberghs. – Maar u voelt het als een risico.

De heer Bert Anciaux (sp.a). – Natuurlijk, als we de laïciteit zoals ze in Frankrijk bestaat, hier in dit land doorvoeren ...

De heer Eddy Caekelberghs. – Zouden we geen specifiek Belgische laïciteit kunnen ontwikkelen?

De heer Bert Anciaux (sp.a). – Men gebruikt het woord laïciteit en er is op dit ogenblik maar één staat waar de laïciteit verankerd is.

De heer Eddy Caekelberghs. – In Congo staat het in de grondwet.

De heer Bert Anciaux (sp.a). – Ik ken de grondwet van Congo niet voldoende. Als we de situatie vergelijken met Frankrijk, rijzen er een aantal vragen. Willen wij in ons land bijvoorbeeld het katholiek onderwijs uitsluiten en verbieden? Ik ga er niet van uit dat iedereen dat wil, maar misschien zou dat wel een gevolg kunnen zijn.

Ik ben een hele tijd minister van cultuur geweest. Het sociaal-culturele veld, de sociaal-culturele verenigingen, zijn een immense rijkdom in dit land. Heel de wereld benijdt ons dat. Het zou vanuit de verankering van de laïciteit perfect kunnen betekenen dat de staat het middenveld niet meer zou mogen ondersteunen, omdat daar vanzelfsprekend godsdienstige en ideologisch-filosofische verenigingen en dergelijke toe behoren. Is het dat wat we willen? Dat is net de fout in het verleden

geweest. De staat moet net de diversiteit erkennen en respecteren. We moeten afstand nemen van de multiculturaliteit, het naast elkaar leven, en in de plaats daarvan de stap zetten naar een interculturele samenleving. Die interculturaliteit wil zeggen dat we elkaar respecteren, maar dat we ook samen de toekomst opbouwen en vertrekken vanuit een aantal gemeenschappelijke waarden.

De heer Eddy Caekelberghs. – Ik hoor het woord interculturaliteit zeker al vijftien jaar, maar telkens als er iets gebeurt in ons land, gaan we over naar interculturaliteit, nooit intercultualiteit. We verbinden cultuur eerder met godsdienst. We vragen de kardinaal, de overheid van de moslims, de Joodse religieuze overheid, de voorzitter van demens.nu of van het Centre d'action laïque om te komen spreken. Is dat het debat? Zouden we het debat niet breder moeten maken, waarbij cultuur op zichzelf wel een plaats laat aan de godsdienst, maar zich niet beperkt tot de sfeer van de godsdienst?

De heer Steven Vanackere (CD&V). – Dat zegt u eigenlijk heel goed. Ik geef een voorbeeld. In verband met het respect voor de twee geslachten, heb ik een heel interessant boek gelezen van een Indiase feministe. Ze schrijft: “Ik had de Engelse kolonisator niet nodig om te beseffen dat wat ze met mijn moeder deden niet rechtvaardig was. De tranen van mijn moeder volstonden al opdat ik zelf zou weten dat dat niet klopte”. De heer Daems heeft het hier daarnet ook nog gezegd: wij, westerlingen, moeten het afleren ons altijd te verontschuldigen wanneer we door de geschiedenis een aantal waarden tot de onze hebben gemaakt, waarvan we voelen dat ze menselijk zijn, dat ze universeel zijn. We moeten durven zeggen dat er bijvoorbeeld met betrekking tot de gelijkheid tussen mannen en vrouwen niet veel relativering mogelijk is. Wat we daar verdedigen, is strikt genomen niet meteen gelinkt aan godsdiensten. De manier waarop mensen met elkaar omgaan, mannen en vrouwen, is zodanig verankerd in hun antropologisch zijn, en het menselijk functioneren wordt zodanig beïnvloed door religie en alle mogelijke religieuze vormen van expressie, dat er vaak een versmelting tussen beide ontstaat. Ik verzet me wel tegen de idee dat er een religie nodig zou zijn opdat mannen achterlijk zouden zijn ten aanzien van vrouwen. Daar hebben ze godsdienst niet voor nodig. Sommigen mannen zijn al achterlijk genoeg zonder dat ze daarvoor de godsdienst nodig hebben. Sommige vrouwen participeren trouwens ook aan een wereld waarin vrouwen niet de juiste kansen krijgen. Het is wel dikwijls zo dat de godsdienstige overtuigingen zich daarop enten. Met andere woorden, ik verzet me tegen de idee dat men de religie kan beladen met alle zonden. Ik ben het met u eens dat we eerst en vooral moeten nagaan op welke manier we een aantal universele waarden als kern kunnen definiëren en dat we voor die waarden dan maar liever geen compromissen sluiten. We moeten dat dan niet altijd herformuleren onder de vorm van een rechtszaak tegen de religies van deze wereld.

De heer Eddy Caekelberghs (in het Frans). – Mijnheer Mahoux, mijn vraag was de volgende: is men geëmancipeerd zodra men uit een godsdienst kan treden of men geen godsdienst heeft? Hoe staat het met het culturele traject? Men kan een culturele erfenis hebben zonder dat dit noodzakelijkerwijze een religieuze grondslag heeft. Maar tot nu toe primeert de godsdienstige context. Zo bepaalt de godsdienstige leider de inhoud van de uitzendingen door derden.

De heer Philippe Mahoux (PS) (in het Frans). – Het probleem van de uitzendingen door derden is een randprobleem.

Men stelt godsdienst tegenover cultuur. Mijn identiteit is veelzijdig, mijn wortels zijn divers – men zou kunnen zeggen: gemengd, maar dan niet in de genetische betekenis. Dat zouden we moeten erkennen.

Het samenleven wordt in mijn ogen niet aanzienlijk verbeterd door mensen die een officiële functie bekleden, toe te staan een identiteit, in het bijzonder een religieuze identiteit, te uiten. Het kan daarbij gaan om ambtenaren, maar bijvoorbeeld ook om zorgverleners met wie het publiek in contact komt in een ziekenhuis.

Voorts vergissen zowel de media als de politiek zich in hun woorden. Mensen worden niet gedefinieerd op basis van hun nationaliteit. Iedereen wenst er een te hebben. Ik heb trouwens voorgesteld dat de Senaat het probleem van de staatloosheid zou bespreken. Komt nationaliteit niet op de eerste plaats als rechtstreeks uiting van ons burgerschap? Op de tweede plaats komt misschien de etnische oorsprong, en daarna de godsdienst. Men spreekt over “de moslims”, “de christenen”... Worden mensen op die manier gedefinieerd? Hoe zou ik dan worden gedefinieerd? Gezien mijn etnische oorsprong zou ik mezelf persoonlijk definiëren als een “Condrozenaar”, afkomstig uit de regio ten zuiden van Namen. Die afkomst kan me definiëren ten opzichte van mijn burens.

In de uitingsvormen van de staat is het beter de mensen te benoemen door wat hen verbindt, in de eerste plaats door hun burgerschap, eerder dan door wat hen van elkaar onderscheidt. Ik denk niet dat de uitbreiding van de uitingsvormen van de verschillende overtuigingen het samenleven bevordert. Als mijn buur en ik dezelfde overtuiging hebben, hebben we daarom het recht, in de uitoefening van een functie of een openbare rol die overtuiging kenbaar te maken? Dat zou verdeeldheid brengen in plaats van samenhang.

De heer Rik Daems (Open Vld). – Er wordt een debat gevoerd over de scheiding tussen kerk en staat, maar is er ook geen debat over de scheiding tussen kerk en cultuur? Daarover hoor ik bijzonder weinig. De samenleving heeft een lange evolutie van de normering in de context van religie gekend, waarbij een aantal normen van de religie naar de cultuur zijn verschoven. Enkele sprekers hebben daarop gewezen. Het is wellicht verkeerd om het debat daarover uit de weg te gaan. Het is mogelijk om op honderden manieren een religie te beleven, zonder te moeten worden opgesloten binnen een kader dat de vrijheid beperkt.

Ik maak deze bedenking omdat wij, als politici, een debat aangaan om bij meerderheid iets op te leggen aan derden. Dat is immers democratie: wij beslissen en de anderen moeten volgen, ook al zijn ze het er ab initio niet mee eens. Misschien moeten we de zaken eens in die context bekijken, omdat op die manier de roots van het cultuurrelativisme wellicht kunnen worden aangepakt.

De heer Bert Anciaux (sp.a). – Het aspect dat door Jos Vander Velpen van de Liga voor Mensenrechten werd genoemd, is jammer genoeg niet meer aan bod gekomen. We moeten in elk geval goed nadenken of de verlenging van de administratieve aanhouding de veiligheid zal verbeteren, alvorens we de Grondwet in die zin wijzigen. Ik ben ronduit tegen een dergelijke wijziging.

De heer Daems heeft het over de scheiding tussen kerk en cultuur. Dat is een belangrijk debat. Ik heb soms het gevoel dat de huidige meerderheid reeds een scheiding tussen staat en cultuur aan het realiseren is door amper nog een cultuurbeleid te voeren.

De heer Eddy Caekelberghs. – Is dat onderwerp wel een debat waard?

De heer Bert Anciaux (sp.a). – Het is een bijzonder belangrijk debat, maar u zult ongetwijfeld begrijpen dat de mening die ik daarover heb, volledig tegengesteld is aan die van de liberalen.

De heer Eddy Caekelberghs. – Dat verbaast mij uiteraard niet.

De heer Jean-Paul Wahl (MR) (*in het Frans*). – Ik kom nog even kort terug op de redenen waarom we dit soort debat voeren. Wat aanvankelijk niet volmaakt was, werd gaandeweg verbeterd. Maar de actualiteit schudt nu iedereen wakker. Wanneer ik de uitlatingen van de Amerikaanse presidentskandidaten hoor, stelt me dat niet gerust en denk ik dat wat daar gebeurt, hier bij ons ook mogelijk is.

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – Bent u beducht voor de heer Trump?

De heer Jean-Paul Wahl (MR) (*in het Frans*). – Onder meer.

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – U bent niet de enige.

De heer Jean-Paul Wahl (MR) (*in het Frans*). – We zijn op een punt gekomen waar onze staat zijn fundamentele waarden moet verdedigen. Daarom verontrust het mij erg als ik zie dat er zich vandaag een fenomeen voordoet dat in de verkeerde richting gaat, een soort teruggang, een historische slingerbeweging. Het is onze taak als politici om die uitdaging aan te gaan.

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – We weten dat er een constitutioneel debat moet plaatsvinden, dat er een tweederdemeerderheid moet worden gevonden en dat het gehele politieke spectrum zich daarover zal moeten buigen. Mijnheer Maingain, is er volgens u voldoende politieke ruimte om dat te doen?

De heer Olivier Maingain (*in het Frans*). – Ik denk het wel. Ik besef dat het niet gemakkelijk zal zijn om de term laïcité te laten erkennen en inschrijven in de grondwet. Er is vandaag wel een bewustwording aan de gang, dat merk ik in de debatten die gevoerd worden in de Kamercommissie Herziening van de Grondwet. Het wordt aanvaardbaar geacht om het debat te voeren, dat lijkt me op zich al interessant, want ik denk niet dat men het debat kan voeren zonder er op een bepaald ogenblik juridische consequenties aan te verbinden. Dit zal bijdragen aan onze gemeenschappelijke reflectie met betrekking tot waarden en onze opvattingen over diversiteit. Wat betekent burgerschap vandaag? Het debat over laïcité en neutraliteit verwijst ook naar onze opvattingen over het burgerschap. Volgens mij kan op dit stuk vooruitgang worden geboekt.

Ik denk niet dat er vandaag een tweederdemeerderheid kan gevonden worden om het beginsel van de laïcité van de staat, zoals ik ze voorsta, in de grondwet in te schrijven. Maar we kunnen wel juridische consequenties verbinden aan dit beginsel. De interpretatie van de term laïcité zelf heeft al een evolutie ondergaan, ook in het Franse recht en in andere juridische stelsels. Het beginsel van de laïcité zou bijvoorbeeld kunnen ingeschreven worden in Titel II van de grondwet, maar indien daaruit juridische consequenties kunnen afgeleid worden, die als leidraad en referentiepunt dienen in de administratieve praktijk en in de evolutie van de rechtspraak, kan ik mij vinden in een dergelijke oplossing en zal ik niet koste wat het kost vasthouden aan die notie van laïcité, voor zover ze correct wordt vertaald in een juridisch onaanvechtbaar beginsel. Dat is het belang van de grondwet: een beginsel dat als wezenlijk wordt beschouwd, wordt bestendig vastgelegd, los van concrete omstandigheden.

Ik wil het nog even hebben over het diversiteitsdebat in onze samenleving. Zoals eenieder hecht ik belang aan respect voor diversiteit en wanneer ik over diversiteit spreek, denk ik niet alleen aan het ideologische aspect, maar onder meer ook aan herkomst, identiteit en aanhorigheid. Als niet wordt aanvaard – en daarvoor is het burgerschap van wezenlijk belang – dat in een maatschappij een aantal onaantastbare beginselen gelden waarop de maatschappelijke cohesie is gebaseerd, en als die

aanvaarding niet op een gezamenlijke, niet-autoritaire wijze via toetreding wordt georganiseerd, is het welslagen van een democratisch project onmogelijk. Ik citeer in dit verband Camus, wellicht vrij onnauwkeurig, maar precies daarom is de democratie een betere weg naar een stabiele maatschappij dan enig ander regime: “On ne peut assumer sa condition d’homme qu’en acceptant sa propre limite”. In een democratie moet men aanvaarden dat men zelf de grens kan zijn van zijn eigen wil, zo niet zijn vreedzaam samenleven en een gepacificeerde samenleving niet mogelijk.

De heer Eddy Caekelberghs (*in het Frans*). – Ik nodig mevrouw Tulkens nu uit om een besluit te formuleren.

Besluit

Mevrouw Françoise Tulkens (*in het Frans*). – Het onderwerp werd zeker niet volledig uitgediept, maar ik ben blij dat we het hebben kunnen voorstellen en ter discussie brengen. Dat is voor mij het wezenlijke belang van deze dag. Het debat was soms vrij lauw en soms verhit. Het is een moeilijk en omstreten onderwerp, maar we moeten het aanpakken. Bij wijze van voorlopig besluit zal ik er enkele fundamentele punten uitlichten die ik hier vandaag heb gehoord.

Met het thema van dit colloquium putten we uit het rijke patrimonium van rechten en vrijheden die gewaarborgd worden door Europese en internationale teksten, van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1948 tot het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie dat werd aangenomen in 2000 en in werking is getreden in 2009. Bij de ontwikkeling van die fundamentele rechten heeft België een belangrijke rol gespeeld en ons land moet wat dat betreft een voortrekkersrol blijven spelen.

De heer Julien Pieret heeft met aandrang gevraagd dat er een federale mensenrechtencommissie zou worden opgericht. Het is een vraag die ik ten volle wil steunen. Het gaat erom dat we op nationaal niveau zouden beschikken over een openbare instelling, die door de Staat gefinancierd wordt, maar die volledig onafhankelijk is, en die als opdracht heeft de toepassing en de naleving van de mensenrechten te bewaken. Sinds lang gaan daarvoor al veel stemmen op en deze namiddag heeft meester Jos Vander Velpen, voorzitter van de Liga voor Mensenrechten, ons op kritische wijze geschetst hoe onze vrijheden aan banden worden gelegd. Toen door het Belgisch voorzitterschap van de Raad van Europa een conferentie op hoog niveau werd georganiseerd over het thema van de uitvoering van de uitspraken van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, kondigde Justitieminister Koen Geens op 27 maart 2015 het Belgisch engagement aan, dat was afgesproken in het regeerakkoord van 2014, om zo vlug mogelijk een nationaal mensenrechteninstituut op te richten, conform de principes van Parijs. Hoever staat het daar een jaar later mee?

Dan kom ik tot het recht op vrije meningsuiting en de godsdienstvrijheid, twee vrijheden die onontbeerlijk zijn in een democratie. De vrije meningsuiting moet kritische bedenkingen over aangelegenheden van algemeen belang mogelijk maken, ook als het om godsdienst gaat. Een openbaar debat daarover is heilzaam. Godsdienstvrijheid houdt ook de vrijheid in om geen religie te belijden, dat is de ‘freedom from religion’, aldus de heer Werner de Saeger. Die vrijheden zijn niet onbeperkt. Naast de onvervreembare rechten zoals het recht op leven of het verbod op foltering en onmenselijke of vernederende behandelingen, impliceert het bestaan van een sociaal weefsel dat er

weinig absolute rechten zijn, die ongeacht de omstandigheden, volledig buiten het bereik van de machtsuitoefening staan. Die vrijheden kunnen dus beperkt worden en onder voorbehoud staan. De beperkingen moeten evenwel bij wet voorgeschreven en noodzakelijk zijn in een democratische samenleving, met name voor de bescherming van andermans rechten. Die beperkingen moeten beantwoorden aan een dwingende maatschappelijke behoefte en in verhouding staan tot het gewettigde doel dat wordt nagestreefd. Vrijheid is het beginsel en inmenging de uitzondering, en niet omgekeerd.

Dan kom ik tot de neutraliteit. Neutraliteit, zei u? Mevrouw Ringelheim toonde aan dat deze term tot veel misverstand en verkeerd begrip kan leiden. Neutraliteit is geen doel op zich, maar een middel om gelijkheid en non-discriminatie in acht te nemen in een democratische samenleving. Neutraliteit, gelijkheid en non-discriminatie zijn met elkaar verbonden. Door die bril bekeken, krijgt neutraliteit een heel andere invulling. Het is geen dogma, maar een instrument. Het betoog van de heer Mahoux stemde mij tot nadenken: hij zei immers dat hij overtuigingen koesterde.

We hebben allen onze overtuigingen, u en ik. Ook rechters, en zelfs de rechters bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens koesteren overtuigingen. Het zou een illusie zijn, of zelfs gevaarlijk, te denken dat rechters neutraal zijn. Studies hebben aangetoond dat men zich tijdens de oorlog soms beriep op de neutraliteit van de rechters om opinies te ‘verhullen’ waarvoor men niet wou of kon uitkomen. Onpartijdigheid bestaat er in mijn ogen in om afstand te nemen van zichzelf en verantwoording af te leggen. Neutraliteit wordt dan de plicht tot onpartijdigheid.

Mevrouw Florence Caeymaex gaf toelichting als politiek filosoof en toonde aan dat er nood is aan een benadering die interdisciplinair is, en niet louter juridisch, om prangende vragen in onze samenleving aan te snijden. De idee van een op experimenten gebaseerd concept van democratie is interessant, want het volstaat natuurlijk niet democratie te belijden, men moet er ook consequenties durven aan verbinden, een thema waarop de heer Maingain daarna nog inhaakte. Democratie moet voortdurend heruitgevonden en bijgeschaafd worden. Op dit stuk is niets ooit verworven. Paul Auster verwoordde het zo: “Democracy does not happen by itself. We have to fight for it every day, otherwise we risk losing it.”

Onder de hoofding ‘ethiek en diversiteit’ konden we met de heer Jurgen Slembrouck een fundamentele vraag onderzoeken: hoe kunnen we samenleven? Wat betekent het om in onze diverse samenleving met elkaar samen te leven? ‘Vivre ensemble’ is een slogan geworden, nochtans lijkt het me van belang om grondig te bekijken wat dit precies inhoudt en onder welke voorwaarden. Wat betekent het concreet, zowel collectief als individueel?

Velen hebben hier deze namiddag de ‘laïcité’ of seculariteit bepleit, ik zal er dus niet op terugkomen. De strijd tegen fundamentalisme en integrisme werd in die context geschetst door de heer Henri Bartholomeeusen. Ik ben uiteraard sterk gekant tegen elke vorm van fundamentalisme en integrisme, maar ik vraag me af of die via seculariteit, of enkel via seculariteit, ten gronde kunnen aangepakt worden. We moeten vermijden om die twee zaken met elkaar te verwarren om te voorkomen dat het debat ‘gekleurd’ wordt en dat verkeerdelijk de indruk zou ontstaan dat het om oppositie tegen de islam of tegen religie zou gaan. Er moet voor worden gezorgd dat daaraan geen argumenten kunnen ontleend worden.

Ik kom tot een laatste bedenking: ik denk dat we allen het totalitarisme en het dogmatisme verwerpen. Ik ben er in elk geval van overtuigd dat de problemen waarover we vandaag debatteren

en waarover de Senaat zich misschien nog lange tijd zal buigen, enkel kunnen worden opgelost door zich te baseren op het pluralisme, op de erkenning van de diversiteit en de verdraagzaamheid. Ze vormen immers het kenmerk van een democratische maatschappij. De heer Vanackere heeft daar ook op gewezen. Ten slotte is er het principe van de solidariteit, zoals de heer Anciaux heeft opgemerkt.

Dat zijn enkele elementen die ik uit dit interessante debat trek. Het stemt me tevreden dat dit debat verlopen is in een sfeer van wederzijds respect.

Ik dank u allen.